Rapport

SAMORDNINGSRÅDET (SOR) Nr. 2 - 1997 - 43. årgang

- Investering i kvalitet = penger spart
- Rettssikkerhet og kvalitetssikring
- Kan vi leve med loven?

Rapport nr. 2 - 97

Utgiver: SAMORDNINGSRÅDET – Råd for samordning av humanitært og yrkesmessig arbeid for mennesker med psykisk utviklingshemming.

Leder: Orvar Thorsrud, Lyngvn. 8, 2312 Ottestad, tlf. 6257 6248

Sekretær: Tormod Mjaaseth, Hamreheia 17, 4631 Kristiansand S.
Tlf. 3809 4170, Fax 3809 4173

Redaktør: Leder i Samordningsrådet
Red.komité: Orvar Thorsrud, Tormod Mjaaseth, Gunnar Brekke og Tor Visnes

Rapport kommer ut med 6 nummer i året.
Abonnementspris kr. 125,– pr. år.

ABONNEMENT/ADRESSE-FORANDRINGER:
Sekretariatet, Hamreheia 17,
4631 Kristiansand S.
Tlf. 3809 4170, Fax 3809 4173
Bankgiro: 1813.10.53580
Postgiro: 0808 5094735

Annonser:
RAPPORT
Søndre Torv 2B
3500 Hønefoss
Tlf. 3212 1870
Bankgiro: 2320.07.17384
Postgiro: 0826 0707273

Manuskripter:
Sendes sekretariatet

Trykk:
Holmestrand Handelstrykkeri as
3080 Holmestrand

INNHOLD I DETTE NUMMER:

Leder 1

Investering i kvalitet = penger spart
av Prof. Victor D. Norman 2

Rettssikkerhet og kvalitetssikring
av førsteam. Jan Skjerve 13

Kan vi leve med loven? 18

Klipp fra min nye hverdag 30

Kvalitetssikring = veien videre

En kan undre seg over hva fremtiden har å by på. Undringen blir større når en låner noen inntrykk og erfaringer fra den nære fortid og sammenstiller disse med vedtak og planer som vi vet vil påvirke framtiden. Vi sammenligner naturlig nok og søker et svar på hvilke kvaliteter som preger det nye, for ikke å snakke om hvilke verdier som skal løfte våre ambisjoner inn i morgendagens handlinger.

Fra 1980-94 vokste de samlede rammene for helse- og sosialtjenester med 60% (1995-kroner) «Det er denne perioden dere har opplevd som vanskelig, med trange økonomiske rammer. Og ikke bare det, der hvor det virkelig vokste, det var i primærkommunene» sier professor Victor D. Normann, i sin artikkel, og fortsetter:

«Slik kommer det ikke til å være - - - Og det betyr at vi får et ressurspress i kommunesektoren fremover av helt andre dimensjoner enn det vi har vært vant å leve med»

HVPU er blitt avviklet etter en vekstperiode over hele 80-tallet og Ansvarsreformen har skapt en ny tid med utrolige muligheter. Den har vært vellykket sies det, men de som har evaluert reformen vil nok påstå at det er fortsettelsen som avgjør.

«Gode boforhold - men lite ellers» sier Jan Tøssebro (Samfunn for alle, nr.3/97) og vet bedre enn mange, at det har skjedd mye, men ikke nok.

Ansvarsreformen kan kanskje karakteriseres som revolusjonen som forsvant, men jeg undres: Det har faktisk skjedd noe fundamentalt nytt.

- Vi har fått en ny type debatt både faglig og politisk, med et nytt språk og nye problemstillinger

- Vi har fått en ny type åpenhet. Reformens konsekvenser er blitt viktigere enn reformens intensjoner. Rettssikkerhetsdebatten har gjort det lovlig å snakke om problematiske forhold.

- Vi opplever en ny virkelighet helt forskjellig fra den vi hadde før og en annen enn den vi drømte om. Men dette nye ståstedet har skapt nye perspektiver på utvikling.

Det er fortsettelsen som avgjør!

Lønningutvalget har avgitt sin innstilling og prioritert psykiatrien på topp.

Det skjer ting i eldreomsorgen: Antall årsverk pr. person over 80 år, har i praksis lagt konstant siden 1980. Ingen standardøkning i det hele tatt. Det betyr at konkurransen mellom eldreomsorg og tilbud til andre grupper, kommer til å bli stadig kraftigere.

Hvis fortsettelsen skal preges av konkurranse og kamp om godene, har vi tapt de verdier som skal løfte oss inn i morgendagens handlinger.

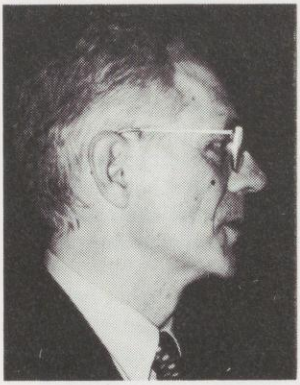
Vårt likhetsideal krever utjevning, helhetstenkning og prioriteringer som står for likhet i resultat.

Det er innholdet i tjenestene og kontakten med samfunnet det handler om - for alle grupper.

Vårt nye ståsted har skapt nye perspektiver: Fellesnevneren er kvalitetssikring både i tjenestene og i samfunnets samhandling med «vår nye nabo»

Denne fellesnevneren fordrer kompetanse og brukermedvirkning, og kanskje aller mest folk som bryr seg, tror på fremtiden og handler ut fra realisme.

G.B.

Prof. Victor D. Norman

Investering i kvalitet = penger spart

FOREDRAGSHOLDER :
Professor Victor D. Norman, Norges Handelshøyskole.

SORs Fagkonferanse i Bergen, 16.-18. april 1997, hadde som overskrift «Kompetansebygging i kommunene - fra problembeskrivelse til utviklingsstrategier». Første konferansedagen hadde som hovedtema:
Kompetanseutvikling, og professor Victor D. Norman, avsluttet en meget innholdsrik dag med foredraget: Investering i kvalitet = penger spart.

Rapports medarbeider har redigert dette sammendraget av Victor Normans foredrag.

Victor D. Norman påpekte innledningsvis at han egentlig hadde tenkt å holde to foredrag. Det ene er relativt langt og det andre er relativt kort - det avspeiler for såvidt to forskjellige innfallsvinkler til det tema som skal drøftes.

Det første jeg har tenkt å snakke om er et makroperspektiv på helse- og omsorgssektoren i tiden fremover, hva slags rammer vi kan regne med å forholde oss til og hva dette innebærer når det gjelder kompetansebygging og kvalitet, eller sagt på

en annen måte: Hva det innebærer når det gjelder avveiningen mellom kvalitet og mengde.

Denne delen av foredraget holder jeg i egenskap av økonom og jeg føler meg nokså sikker på at det jeg sier er riktig.

Den andre delen av foredraget handler om kvalitet og kompetanse fra et mikroperspektiv, både avveining kvalitet/ kvantitet og litt om kompetansetyper.

Denne delen av foredraget holder jeg som far til en multifunksjonshemmet gutt, som kjenner deres sektor fra brukersiden og som ikke er like begeistret for den bestandig. Det kan bli mye av kvantitet, men vi ser vrakene som kommer hjem fra avlastning og som trenger 14 dager på å komme seg igjen.

I denne delen av foredraget snakker jeg ikke som ekspert , men mer som bruker.

Jeg tror likevel at jeg har mye interessant å si.

Makro-perspektiver på helse og omsorg

La meg da begynne med makroperspektiver, og la meg med en gang understreke at det jeg har å si ikke er særlig lystelig.

Dere tror at dere har hatt det vanskelig, særlig de av dere som har jobbet i kommunal sektor de siste 15 årene.

La meg først beskrive hva som har hendt de siste 15 årene.

Fig.1. viser utgifter til hele helse- og sosialsektoren og hva staten, fylkene og kommunene gjør eller har gjort i denne perioden. Søylene viser tall fra 1980, 85, 90 og 94. Særlig de øverste delene av søylene er interessante. Dette er tall tatt fra regjeringens langtidsprogram, så de er noenlunde riktige.

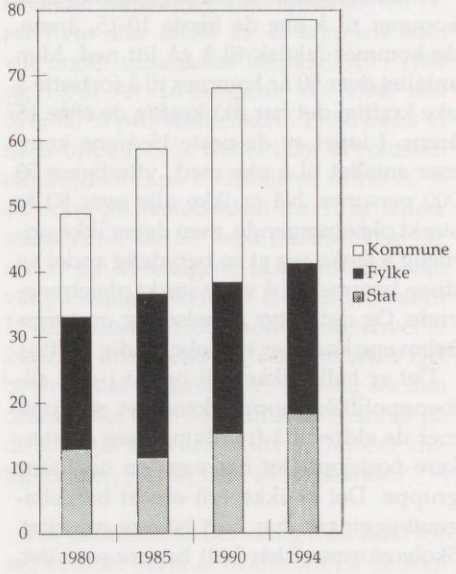
I 1980 brukte vi litt i underkant av 50 milliarder 1995-kroner på helse- og sosialtjenester i Norge og det fordelte seg relativt likt på stat, fylker og primærkommuner. I 1994 var dette tallet steget fra litt under 50 milliarder til nesten 80 milliarder 1995-kroner, altså en økning på 60 % i løpet av 15-års-perioden.

Det er denne perioden dere har opplevd som vanskelig, med trange økonomiske rammer - da vokste de samlete rammene med 60 %.

Og ikke bare det, der hvor det virkelig vokste det var i primærkommunene. Veksten i statlig sektor var først negativ og så forsiktig positiv. I fylkeskommune-

Fig. 1

Utgifter til helse- og sosialtjeneste (mrd. 1995-kroner)

ne vokste det kraftig fram til 1985, så kom ansvarsreformen som gjorde at tallet der gikk ned mens primærkommunene gikk opp og så har primærkommunene fortsatt å vokse veldig kraftig. Dette er historien - den vi kjenner til.

Fremover kommer det ikke til å være slik, det tror jeg vi kan si helt klart.

La meg bruke litt tid på hvordan det sannsynligvis kommer til å bli fremover. Og for at dere ikke skal tro at det ikke bare er min faglige autoritet som er grunnlaget for dette, så bygger nesten alt det jeg sier omtrentlig ordrett på regjeringens langtidsprogram - eller de offisielle rammer.

ALDRENDE BEFOLKNING

For det første skal vi huske på at vi er i ferd med å få en sterkt aldrende befolkning. Så uavhengig av de store behovene i de gruppene vi er opptatt av, så har vi stadig økende behov i grupper som ligger utenfor de psykisk utviklingshemmede - spesielt de gamle.

Nå er det slik at antall pensjonister ikke kommer til å øke de første 10-15. årene, de kommer faktisk til å gå litt ned. Men antallet over 80 år kommer til å fortsette å øke kraftig, det har økt kraftig de siste 15 årene. I løpet av de neste 15 årene kommer antallet til å øke med ytterligere 50 000 personer. Nå er ikke alle over 80 år sterkt pleietrengende, men det er ikke urimelig å tenke seg at en betydelig andel av disse kommer til å være sterkt pleietrengende. Og det betyr at helse- og omsorgsbehovene kommer til å øke veldig kraftig.

Det er heller ikke tvil om at i den allmennpolitiske oppmerksomhet så kommer de eldre til å fremtvinge seg en sterkere posisjon. Det har vært en neglisjert gruppe. Det er ikke tvil om at barnehageutbyggingen har hatt høyere prioritet. Skolereformene har hatt høyere prioritet. De psykisk utviklingshemmede har hatt høyere prioritet. Hittil har de gamle vært salderingsposten. Det kommer ikke til å skje fremover, det kan vi si nokså sikker, i alle fall når noen av oss nærmer oss pensjonsalderen.

Det betyr at konkurransen mellom eldreomsorg og tilbud til andre grupper kommer til å bli stadig kraftigere

ØKENDE KNAPPHET PÅ ARBEIDSKRAFT

Det andre som vi skal være oppmerksomme på er at vi allerede har gått inn i en periode med økt knapphet på arbeidskraft. Det var på sett og vis veldig greit i lange tider for masse udekkede behov i offentlig sektor, at vi hadde en massiv arbeidsledighet og et mylder av ulike arbeidsmarkedstiltak

Arbeidsmarkedstiltakene i seg selv hjalp i mange sammenhenger og arbeidsledigheten var en god begrunnelse for å bygge ut kommunale og andre offentlige tjenester.

Arbeidsledigheten er allerede så lav at presset på arbeidsmarkedet er sterkt økende, og ser vi 10-15 år fremover i tiden, så er utviklingen i arbeidsstyrken slik at vi må regne med stor knapphet på arbeidskraft.

Den samlede arbeidsstyrken har sluttet å vokse, og vi har nådd en yrkesaktivitet for voksne menn og kvinner som gjør at vi ikke kan regne med at den øker ytterligere. Samtidig ser vi at det gjennomføres pensjonsreformer for folk i 60-årene, som kommer til å skjære kraftig inn i den disponible arbeidsstyrken. Fra en periode med relativt mye arbeidskraft, går vi inn i en periode med økende og til dels stor knapphet på arbeidskraft.

Og det innebærer for det første at det blir mye sterkere konkurranse om dyktige personer, og vi vet dessverre erfarings-

messig at ved økt knapphet på arbeidskraft, er det spesielt de godt kvalifiserte det blir vanskelig å få tak i. Man kan saktens godt få de svakeste gruppene inn i oppgaver som man anser som presserende, men de sterke forsvinner.

Samtidig innebærer økt knapphet på arbeidskraft at mulighetene for å bemanne en del viktige tjenester via arbeidsmarkedstiltak, blir mindre. Og endelig presset fra staten - bl.a. via budsjettene - for å holde bemanningen i kommunal sektor nede, kommer til å bli mye sterkere.

Finansdepartementet har aldrig likt kommunene for å si det sånn, men i perioder med stor arbeidsledighet kunne de i det minste tolerere kommunesektoren. Nå ser de rødt hver gang ordet kommune dukker opp, fordi det er det eneste stedet de har en mulighet til å holde igjen i et stramt arbeidsmarked.

HØYERE UTDANNELSESNIVÅ

Det tredje som er veldig viktig å peke på, også i forhold til diskusjonen om kompetanse, er at vi får et stadig høyere utdannelsesnivå. Og bare for å minne om hva som egentlig skjer:

De kullene i arbeidsmarkedet som nå går ut av arbeidsstyrken og som vil gå ut av arbeidsstyrken i de kommende 10 år, er stort sett generasjoner med lav formell utdannelse og de forsvinner. Samtidig er alle de kullene som kommer inn i arbeidsstyrken, kull som jevnt over har veldig høy utdannelse og dermed får vi en

økning av utdannelsesnivået både gjennom tilgang og avgang i arbeidsstyrken og det skjer raskt. En økning av utdannelsesnivået er ikke stoppet opp med dette. La meg bare få vise hva som har skjedd de siste 15 årene - ikke når det gjelder de som går ut av arbeidsstyrken, men de som går inn i arbeidsstyrken:

Fig. 2

Andel av årskull under utdannelse

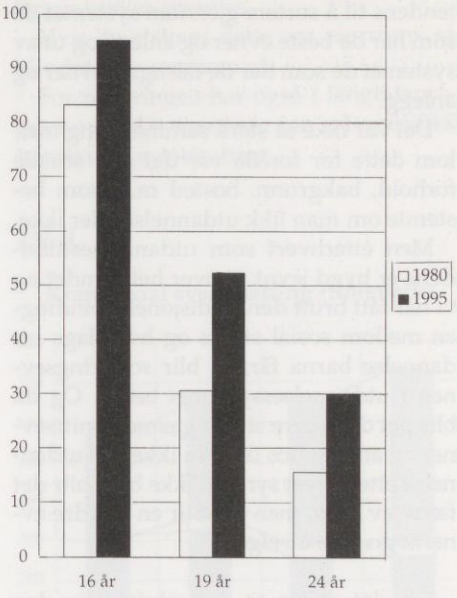

Fig.2. viser andelen av årskullene som er under utdanning. Den første søylen viser hvor stor andel av 16-åringene som var under utdannelse henholdsvis i 1980 og 1995. Av 16-åringene var altså noe over 80 % på skolebenken i 1980, mens vi nå er oppe i 95 %. Det er ikke så voldsom økning. Ser vi på 19-åringene, så var 30 % av disse på skolebenken for 15 år siden, mens vi nå har 53 % på skolebenken. Og ser vi på 24-åringene så er antallet som var på skolebenken for 15 år siden rundt 15 %, mens vi i 1995 hadde nesten hver 3. 24-åring fremdeles på skolebenken. Det betyr at det er først nå vi virkelig ser den dramatiske endring i utdannelsesnivå på de som går inn i arbeidslivet. Dette er viktig for oss , i hvert fall i to henseende:

For det første er det viktig å ha klart for seg at dette betyr at kvaliteten på de som

ikke har høy utdanning, blir lavere. Vi må stort sett regne med at skolesystemet - selv om de ikke sorterer perfekt - har en tendens til å sortere gjennom systemet de som har de beste evner og anlegg og ut av systemet de som har de dårligste evner og anlegg.

Det var ikke så sterk sammenheng mellom dette før for da var det ofte sosiale forhold, bakgrunn. bosted m.v. som bestemte om man fikk utdannelse eller ikke.

Men etterhvert som utdannelsestilbudene er bygd jevnt ut over hele landet og vi har fått brutt den tradisjonelle bindingen mellom sosial status og hva slags utdannelse barna får, så blir sorteringsevnen i utdannelsessystemet bedre. Og da blir det dessverre slik at gjennomsnittsevner og anlegg hos de som ikke har utdannelse etter hvert synker. Ikke bare blir det færre av dem, men det blir en mindre evnerik gruppe å velge i.

For det andre er det selvfølgelig den motsatte dimensjonen::

Når arbeidsstyrken jevnt over har høy utdannelse, så må vi kunne nyttiggjøre den utdannelsen hvis vi skal kunne trekke de gode folkene inn i vår sektor

Hvis vi ikke har attraktive jobber for folk med høy utdannelse, så kommer ikke de dyktige folkene til å søke seg til oss i det hele tatt. Uansett om kompetanse er viktig for den jobben folk skal gjøre, så er et høyt kompetansekrav viktig for at folk skal søke til disse jobbene.

Så om vi ikke trenger kompetanse i seg selv så trenger vi kompetansekravene for å trekke til oss dyktige folk.

SKATTEAVERSJON

Det 4. punktet jeg vil nevne og som har med makroøkonomiske rammer å gjøre, skal jeg bruke litt lengre tid på, fordi vi lever i et samfunn med økende skatteaversjon.

Folk liker ikke skatter, og ingen politiske partier tør å si at de vil øke skattene. Det går for såvidt greit så lenge man tror man har noen ubegrensede oljemilliarder som kan brukes til å dekke alle behov, men det har vi ikke. Og vi har ikke råd til å bruke mer i den samlete økonomien enn vi gjør nå. Så skal vi bygge ut offentlige tjenestetilbud, så må skattene opp og det er det ingen som tørr si, langt mindre å gjøre det. Og det betyr at vi kommer til å få en enda mye skarpere konflikt enn vi har hatt historisk, mellom behovene innen helse- og sosialsektoren og ressursrammene og i tillegg at det blir et veldig press på effektivisering. Nå høres dette vagt ut, jeg vil være mere konkret på dette punktet:

Jeg skal vise dere litt fra regjeringens langtidsprogram, bare for å se hva regjeringen egentlig ser for seg.

La meg begynne med fig.3, Sysselsetting etter næring:

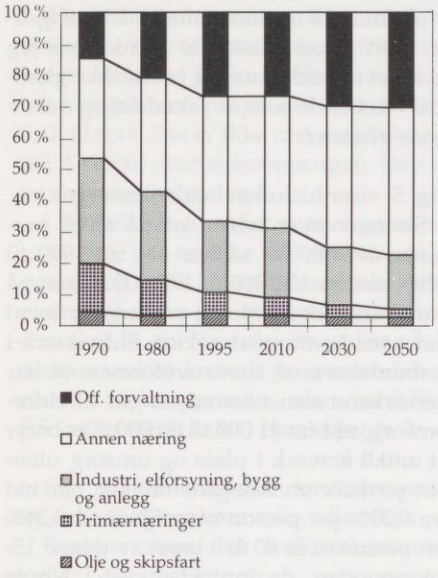
Dette er historien og regjeringens tanker om utviklingen i sysselsettingen etter næring eller etter bruk i Norge.

Først viser det utviklingen fra 1970 - 1995 og så viser det regjeringens prognoser fram til år 2050.

Det er mange forskjellige biter her, la oss ikke interessere oss så veldig for den nederste delen som viser andelen sysselsatte i olje og skipsfart, i primærnæringer og i industri. Andelen som jobber i industri, fiske og jordbruk og i olje og skipsfart har falt jevnt og trutt de siste 25 år og det kommer de fortsatt til å gjøre. Motstykket til dette er at sysselsettingen i tjenesteytende virksomhet - offentlig og privat - har vokst veldig kraftig de siste 25 årene og kommer fortsatt til å gjøre det. Dette viser bare at vi går mot et tjenestesamfunn. Det sentrale er den øvre delen av figuren.

Fig. 3

Sysselsetting etter næring

De svarte feltene viser andelen av sysselsettingen i offentlig tjenesteytelse, mens resten - det grå feltet - viser privat tjenesteytelse.

Figuren viser at hovedkilden til vekst i sysselsettingen i tjenestesektoren de siste 25 år, har vært kraftig økning i offentlig sysselsetting.

Sysselsetting i offentlig tjenesteyting har steget fra ca. 13 % av samlet sysselsetting til ca. 27% på 25 år, slik at andelen av timeverk som brukes i offentlig sektor er blitt fordoblet i løpet av 25 år. Regjeringen ser for seg at denne andelen skal ligge konstant i de kommende 15 år, så skal det være en svak økning i 20-årene deretter og så skal den bli konstant igjen. Med andre ord premissene i hele langtidsprogrammet til regjeringen er at nå har vi nådd taket på den andel av sysselsettingen som kan være i offentlig sektor.

Bakgrunnen for dette er at regjeringen ser for seg at vi nå har nådd taket for hva vi kan tåle av skatter - riktig elegant - det ligger som en premiss.

Hvis dere synes dette var morsomt, så blir det morsommere nå:

For regjeringen har også i langtidsprogrammet gått nærmere inn på spesifikk kommunal sysselsetting .

Fig. 4

Kommunal sysselsetting (timeverk)

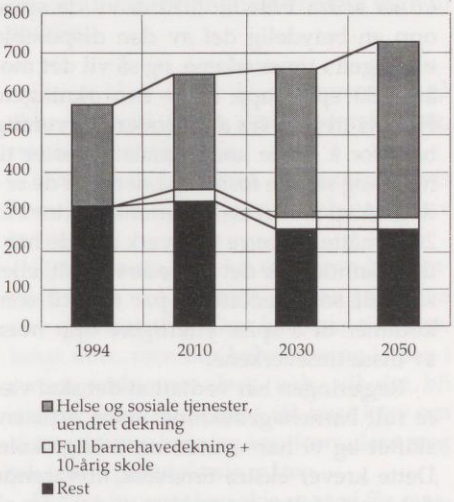

Fig. 4, viser kommunal sysselsetting (timeverk) og jeg skal med en gang presisere at denne fig. er satt sammen av to forskjellige tabeller som regjeringen av grunner dere ser veldig klart, har valgt å ikke sette sammen. Samlet høyde på søylene viser antall millioner timeverk som regjeringen sier danner den makroøkonomiske ramme kommunal sektor må holde seg innenfor. Dette er måltallet for samlet sysselsetting i kommunal sektor i langtidsprogrammet.

I 1994 var det ca. 570 millioner time-

verk i kommunal sektor. Regjeringen ser for seg at rammen vil kunne øke til ca. 640 millioner timeverk i år 2010 og så ligge flat til år 2030, for så å øke noe igjen til år 2050.

Et annet sted i langtidsprogrammet viser regjeringen projeksjoner for behovet for timeverk i kommunal sektor til helse- og sosiale tjenester under forutsetning av samme dekningsgrad som man har i dag. Ingen mengdøkning pr. psykisk utviklingshemmet, eller gammel eller hva det måtte være, akkurat samme tjenestedekning som i dag. Det er de hvite søylene og vi ser at fra 1994 til 2010 så vil de spise opp en betydelig del av den disponible økningen i timeverkene, og så vil det mot år 2030 spise opp mere enn økningen. Hvis vi trekker fra det som er nødvendig bare for å holde kommunale tjenester til helse- og sosiale formål på det nivå de er i dag, så vil resten av kommunal sektor i år 2030 måtte ha færre timeverk enn de har i dag. Samtidig er det allerede vedtatt, eller så godt som vedtatt, et par ting til som kommer til å spise ytterligere opp noen av disse timeverkene.

Regjeringen har vedtatt at det skal være full barnehagedekning innen årtusenskiftet og vi har vedtatt en ti-årig skole. Dette krever ekstra timeverk tilsvarende det svarte feltet, og trekker vi det i fra så er det som er disponibelt for all annen kommunal virksomhet inklusiv kvalitetsøkning på tjenestene, tilnærmet 0 fram til år 2010.

Fremdeles er ikke dette så fryktelig ille. Men la oss huske de gamle som jeg snakket om tidligere, og la oss ikke glemme - det er de som er i skuddet og det av gode grunner.

Fig. 5. viser historien i eldreomsorgen

Situasjonen er, når vi ser på antall personer over 80 år, så har det fra 1980 til 1995, økt fra 122 000 til 177 000. Ser vi på antall årsverk i pleie og omsorg og tar ut det som kommunal sektor fikk ekstra i forbindelse med ansvarsreformen, så har årsverkene som i hovedsak går til eldreomsorg, økt fra 41 000 til 60 000. Det betyr at antall årsverk i pleie og omsorg utenom psykisk utviklingshemmede, har økt fra 0,33% pr. person over 80 år til 0,34% pr. person over 80 år i løpet av denne 15-års-perioden, da inntektsnivået i Norge har økt sterkere enn noensinne.

Jeg vil tilføye, bare som en saksopplysning, at tallet 0,33% er avrundet nedover og tallet 0,34% er avrundet oppover, det første tallet er litt under 0,335 og det andre tallet litt over.

Dette betyr at antall årsverk pr. person over 80 år, i praksis har lagt konstant si-

Fig. 5

ELDREOMSORG	*(Tallene er oppgitt i hele 1000)*			
	1980	1984	1994	1995
Personer > 80 år	122	135	171	177
Årsverk pleie og omsrog	41			60
Plasser i aldersinstitusjoner	41	44	45	44
Alders- og trygdeboliger		21	30	
Årsverk pr. person	0,33			0,34
Boligplasser pr. person		0,48	0,44	

den 1980. Ingen standardøkning i det hele tatt !

Ser vi på antall plasser i aldersinstitusjoner og alders- og trygdeboliger i forhold til befolkningen over 80 år, så har vi dessverre ikke tall fra 1984 og 1994, men i løpet av denne 10-års perioden sank antall boligplasser pr. person over 80 år fra 0,48 til 0,44. Det er ikke rart at folk begynner å skrike over eldreomsorgen. Den er i en sørgelig forfatning !

I øyeblikket forsøker man å gjøre noe med det, det er ikke tvil om at noe vil presse seg fram. La oss bare som et regneeksempel tenke oss at pleietrengende eldre skal få en liten del av velstandsøkningen ved at årsverk pr. person i kommende 15-års perioden, øker fra 0,34 til 0,5 - et moderat krav ! Hva skjer da ?

Fig. 6. viser hvordan den kommunale sysselsettingen i timeverk, ville se ut:

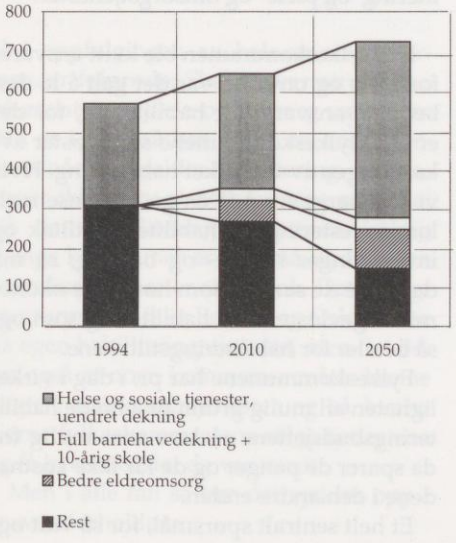
Søylene viser den makroøkonomiske rammen og det lysegrå feltet er den delen som går til helse- og sosiale tjenester med dagens dekningsnivå. Det hvite feltet viser det som går med til barnehagene og skolereformen, og det sorte feltet det som kommer til for å øke dekningen på pleie og omsorg for personer over 80 år fra 0.34 årsverk til 0,5 årsverk.

Det som da blir igjen i kommunal sektor til alle andre formål - inklusiv kvalitetsforbedringer til psykisk utviklingshemmede og inklusiv bedre skoler -

er minus ca. 40-50 millioner timeverk fram til år 2010 og en nesten rasering av resten av det kommunale tilbudet fram til år 2050.

Fig. 6

Kommunal sysselsetting (timeverk)

Det er klart at det ikke kommer til å gå slik - bare så ingen skal misforstå meg, noe kommer til å skje.

Det kan skje tre ting, og sannsynligvis kommer det til å skje en kombinasjon av tre ting:

Det ene som kan skje er at man lar rammen vokse raskere, altså at man godtar en viss skatteøkning. Den kommer til å sitte langt inne, men blir behovene og krisen i omsorgssektoren akutt nok, vil det bli umulig for politikerne å stå imot krav om skatteøkning, hvis jeg kan formulere meg på denne paradoksale måten.

Det andre som kan skje er at vi får massiv effektivisering av andre deler av offentlig virksomhet for derved å frigjøre timeverk. Det er muligheter der, men jeg tror ikke at de er så enorme.

Det tredje som kan skje er at man løser en del av disse problemene ved privatisering av offentlige tjenester.

Det er ikke tvil om at mye av det som sies forsiktig i langtidsprogrammet, er at det akter man å gjøre. Det er ikke sikkert at det vil være så galt. Men uansett hvilke løsninger man får, så vil det være i en latent krisesituasjon at disse forskjellige løsningene presser seg frem. Og det betyr at

vi får et resurspress i kommunesektoren fremover, som er av helt andre dimensjoner enn det vi har vært vant å leve med tradisjonelt.

I denne situasjonen er det klart at alle tiltak som innebærer at man kan erstatte mengde med kvalitet, vil være minst dobbelt så verdifulle på sikt som de er det i dag.

Alle muligheter til å erstatte timeverk, mange timeverk med gode timeverk, vil være løsninger som gjør at man kan leve også i denne overgangsperioden.

Mikro-perspektiver på helse og omsorg

Jeg går nå over til den delen av mitt foredrag hvor jeg ikke er så sikker i min sak - jeg ønsker mere å stille spørsmål enn å gi klare svar.

HABILITERING KONTRA PLEIE

Det første spørsmålet: Er det mulig å erstatte mengde med bedre kvalitet ?

Kan vi spare noen årsverk ved å få bedre årsverk - enkelt og greit.

Spørsmålet kan i hvert fall stilles i to sammenhenger:

Det ene er: Er det mulig ved investeringer i kvalitet tidlig å spare pleie- og omsorgsutgifter senere. Er det mulig så er det ikke bare flott økonomisk, men også veldig flott for de som kommer til å fungere bedre som følge av at det investeres i kvalitet tidlig. Sagt veldig enkelt, det er spørsmål om habiliteringstiltak kontra pleietiltak, for den saks skyld forebyggende arbeid, men la oss holde oss på habiliteringsnivå.

Det som er helt klart ut fra de makroperspektiver vi har snakket om, er at lønnsomheten av alle typer vellykkede investeringer i funksjonsdyktighet, kommer til å stige veldig kraftig, ja mere enn det. Hvis det offentlige tar konsekvensen av sine egne langtidsperspektiver så burde pengene nå og de kommende 5 år til satsing på habilitering, sitte fryktelig løst. For all vellykket habilitering i de kommende 5 - 10 år vil spare både pengeressurser og årsverkressurser i stor skala den dagen det blir virkelig trangt i offentlig sektor. Staten burde derfor være mye mer villig til å støtte habilitering og kommunene burde i lutter egeninteresse være mye mer interessert i habiliteringsarbeid enn de har vært hittil.

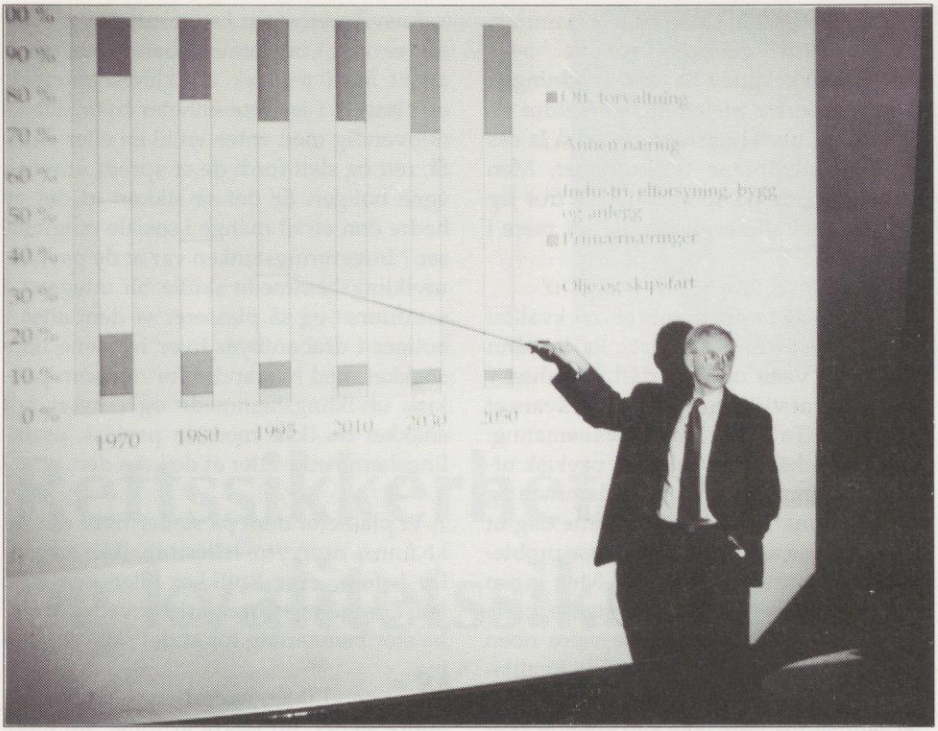
Nå tror jeg ikke dette kommer til å skje med mindre vi omorganiserer veldig mye av sektoren. Det kan ikke være tvil om at habiliteringstjenesten generelt sett, er alt for liten i forhold til de pleie- og omsorgsoppgavene som følger i den andre enden.

Jeg tror det har sammenheng med at det er uheldig å ha et delt ansvar mellom forvaltningsnivåene for henholdsvis habilitering og pleie- og omsorgstjenester.

Når fylkeskommunen ble kvitt ansvaret for pleie og omsorg, var det galt å la den beholde ansvaret for habilitering, for det er ikke fylkeskommunene som høster avkastningen av vellykket habilitering. Hvis vi skal sørge for å få en god balanse mellom investeringer i habiliteringstiltak og investeringer i pleie- og omsorg, så må det være de samme som høster de økonomiske gevinstene av habilitering som også betaler for habiliteringstiltakene.

Fylkeskommunene har pr. i dag i virkeligheten all mulig grunn til å holde habiliteringsbudsjettene så lave som mulig for da sparer de penger og de får ikke kostnadene i den andre enden.

Et helt sentralt spørsmål, for så vidt og-

Victor D. Norman, en dyktig foreleser.

så i oppfølgingen av hele ansvarsreformen, er følgende: Skal ansvarsstrukturen på assistanse, pleie og omsorg være som den er i dag, så bør vi ha en ansvarsreform når det gjelder habilitering. Det behøver ikke bety at kommunene selv skal stå for habiliteringstjenestene. Veldig mange kommuner er for små til det, men noen kommuner er store nok. Det er ingen grunn til at ikke Bergen og Oslo kunne ha egen habiliteringstjeneste, men det betyr også at noen kommuner måtte kunne kjøpe habiliteringstjenester og så kunne gjerne fylkeskommunene selge tjenestene og få betalt for det de var verdt.

Men i alle fall så bør det ryddes opp i ansvarsforholdene.

KVALITET KONTRA KVANTITET

Så har vi det vanskelige spørsmålet:

Vi har et gitt habiliteringsnivå på funksjonsdyktighet og så er det spørsmål om assistanse, pleie og omsorg. Er det da noen mulighet til å erstatte mengde med bedre kvalitet. Det er fryktelig fristende å si, og jeg har selv sagt i mange sammenhenger, at her er mulighetene veldig små, fordi at i assistanse, pleie og omsorg er produktet tid og du kan ikke rasjonalisere bort tiden.

Så i en viss forstand, så lenge det er nesten synonymitet mellom omsorg og tid, så er det veldig vanskelig å ha den kjekke jappe-far-holdningen at «kvalitet er vikti-

gere enn kvantitet» når han er sammen med sine barn 5 minutter hver uke.

Vi kan ikke godt ha den holdningen hverken overfor pleietrengende eldre eller psykisk utviklingshemmede, så la oss ikke ha overdrevne forestillinger. Men hvis vi snudde på spørsmålet, så tror jeg kanskje at vi allikevel ville bli litt mere i tvil.

Hvis vi istedenfor å spørre om kvalitet kan erstatte kvantitet, spurte: Er det sånn at mye tid veier opp for dårlig kvalitet ? Da tror jeg at vi alle sammen ville svare et klart nei. Ta dette med svanemating: Hvem som helst kan følge en psykisk utviklingshemmet ned til svanedammen og gi fuglene mat, og der kan de sitte dag ut og dag inn og sånn sett kan vi løse problemet ved å putte inn mye tid. Men ingen ville vel si at det var god assistanse, pleie eller omsorg.. Det ville ikke være noen god erstatning for et meningsfylt, kvalitativt innhold i tjenesten. Så det er i hvert fall sånn at mengde ikke kan erstatte kvalitet, men da må det også av det følge det motsatte, nemlig at det i en viss grad er mulig å erstatte mengde med bedre kvalitet.

Hvis jeg kan snakke litt av personlig erfaring så er jeg ikke i tvil om at hvis vi ikke fikk guttungen vår hjem som et vrak etter hvert avlastningsopphold, så kunne vi klare oss med færre avlastningstilbud, det er ikke tvil om det. Så det er mulig å la kvalitet erstatte mengde.

En annen dimensjon ved dette er ansvarsreformen, I denne forsamling er det jo lov «å banne i kirken» når det gjelder ansvarsreformen - så la meg gjøre det.

Ansvarsreformen har resultert i en veldig økning i bemanningsbehovene, blant annet fordi psykisk utviklingshemmede er plassert i isolerte enheter hvor det er nødvendig med enten en til en eller en til få, rett og slett fordi de er spredt utover i egne boliger. Er det så sikkert at det er bedre enn en til mange i sosiale omgivelser ? Integreringstanken var at de psykisk utviklingshemmede skulle bli integrert i samfunnet og så plasserer vi dem altså i boliger i drabantbyer hvor naboene ikke snakket med hverandre før det kom psykisk utviklingshemmede og i hvert fall snakket de ikke med de psykisk utviklingshemmede etter at de kom der.

Vi plasserer dem på steder hvor det ikke finnes noen ytre fellesrom, ikke torg eller kafeer, eller butikker eller noe som helst, og så er vi overrasket over at vi må ha stor bemanning for at det skal fungere bra.

Kunne vi ikke, kanskje, samle dem litt andre steder, litt større grupper, litt mere innslag av bofellesskap ? Vi kan jo kalle det bofellesskap og ikke institusjon og da kunne vi kanskje få dette til å fungere med færre timeverk. kan kvalitet erstatte timeverk ?.

Jeg synes forøvrig det skulle bli slutt å bruke begrepet «å banne i kirken». Vi vet alle at reformer har karakter av at man går fra en ytterlighet til en annen og når man har gått til den annen ytterlighet, så er tiden moden til å gå litt tilbake. Og jeg tror at tiden er moden for å gå litt tilbake igjen. Jeg tror for så vidt det bare er denne frykten man har for å «banne i kirken» som gjør at vi ikke har gått raskere tilbake enn tilfelle er - jeg tror alle skal tenke litt på dette.

Førsteamamuensis Jan Skjerve

Rettssikkerhet og kvalitetssikring

Foredrag av førsteamanuensis JAN SKJERVE

Den overordnete hensikten med regulering av tvangsbruken i tjenesteyting overfor psyisk utviklingshemmede, er å styrke rettssikkerheten for dem, sa Jan Skjerve i sitt foredrag.

Alle faggrupper skal bidra til rettssikkerhet, var budskapet til fagkonferansens deltakere.

REPETERENDE ATFERD

En del mennesker med psykisk utviklingshemming har væremåter som medfører skade for dem selv eller andre. Selv om væremåten ikke medfører en umiddelbar fare, kan atferden like fullt være slik at det er umulig å tolerere den, fordi skade kan oppstå på noe sikt. For å begrense eller stoppe atferden, kan det være uunngåelig å bruke tvang.

I dagens rettssituasjon er det akseptert

at tjenesteytere griper inn, om nødvendig med tvang, når de opplever at det har oppstått en nødsituasjon. Da kan det gripes inn i selvforsvar eller for å avverge skade på andre, medreknet den det gripes inn overfor, eller for å avverge omfattende materiell skade.

En nødsituasjon er karakterisert ved at det er en overhengende fare for skade. Inngrep for å forhindre framtidig skade åpnes det ikke for gjennom straffelovens nødparagrafer, som er det hjemmelsgrunnlaget for bruk av tvang som tjenesteytingen i dag må bygge på. Det er heller ikke så klare grenser for hva som kan reknes som en nødsituasjon. En tjenesteyter som ikke kjenner mottakeren, kan oppleve en situasjon som svært truende, mens en annen som kjenner vedkommende godt, kan vurdere situasjonen helt annerledes. Normer for vurdering foreligger ikke, men det kreves at en i etterkant skriftlig redegjør for hva som har skjedd. Dermed kan en eventuelt drøfte hvor berettiget det var å se situasjonen som en nødsituasjon

For mange av de psykisk utviklingshemmete der det er påkrevd å bruke makt for å stoppe farlig atferd, er det snakk om gjentakelse av et bestemt handlingsmønster over lengre tid, gjerne med mange gjentakelser hver dag. I ekstreme, men ikke så helt uvanlige, tilfeller av sjølskading, kan det forekomme f.eks. slag mot hodet flere hundre ganger i timen. Inngrep med hjemmel i nødparagrafene for å stoppe utagerende, sjølskadende eller annen farlig atferd skal være de mildest mulige for å avverge faren, og inngrepene skal opphøre straks faren er over.

Straffelovens paragrafer om nødverge og nødrett har som sin forutsetning at nødsituasjoner er enkeltstående dramatiske episoder. Det sier seg selv at med hyppig forekommende atferd, blir det svært problematisk både å rapportere hvert enkelt inngrep og å ta stilling til når faren er avverget. Serier av inngrep eller langvarig bruk av tvangsmidler, rapportert som ett tiltak, har vært vanlig for å kontrollere slik høyfrekvent atferd.

Nødparagrafene er ikke utformet med sikte på å regulere tjenesteyting i forhold til det vi kaller repeterende atferd. Og det er solid forskningsmessig dokumentasjon av at tvangsinngrep overfor blant annet utagerende og sjølskadende atferd med det begrensete siktemålet å stoppe atferden der og da, øker sannsynligheten for gjentakelse. Dermed øker behovet for enda mer omfattende bruk av makt og tvang.

JUSS I SAMSVAR MED REALITETER

Slik praksis som faktisk medfører økt tvangsbruk, er i dag lovlig. Men den er faglig sett forkastelig og etisk uakseptabel. Det spesielt nye med "Tvangsloven" (kap. 6A i Sosialtjenesteloven) er at en også juridisk forholder seg til at alvorlig problematferd ofte er repeterende. Farlig atferd er gjerne siste ledd i en handlingskjede, der hele kjeden repeteres på en gjenkjennbar måte. Ved å gripe inn tidlig i handlingskjeden for å bryte den, kan en kanskje med et mindre inngripende tvangstiltak avverge en akutt situasjon som krever kraftige tiltak. Slike tvangsinngrep før en nødsituasjon opstår, basert på en vel underbygget antakelse om at akutt fare vil oppstå dersom situasjonen får utvikle seg, er det ikke hjemmel for før den nye loven trer i kraft. Foreløpig er det heller ikke lov å kombinere tvang med andre tiltak for å redusere faren for gjentakelse. Da behandler en nemlig med

tvang, noe som er forbudt inntil tvang i atferdsendrende tiltak blir hjemlet. Det er også nytt i forhold til någjeldende lov, at det åpnes for å kunne nytte tvang ved gjennomføring av nødvendig omsorg, som beieskift og vasking, når alle andre forsøk har strandet grunnet langvarig protest og motstand fra omsorgsmottakeren.

I den nye loven åpnes det for at tvangsbruken kan settes inn i en ramme, der tjenesteyteren får lov til å tenke faglig og etisk om hva som tjener den enkelte brukeren. Det blir legalt å utføre påkrevd omsorg og behandling mot tjenestemottakerens uttrykte vilje. Men vilkåret er at tvagsbruken er strengt nødvendig for å avverge vesentlig skade.

Liksom det er vanskelig å presist avgrense hva en nødsituasjon er, er det problematisk på noen eksakt måte å definere vesentlig skade. Begrepet skade er for mangfoldig til at det enkelt kan konkretiseres. I kommentarer til lov og forskrift er det likevel gitt en god del eksempler som er med på å bestemme hvor grensene for vesentlig skade skal dras. Faren for utgliding av grensedragingen synes mindre enn hva tilfelle har vært når talløse episoder med repeterende atferd har blitt betraktet som "nødsituasjoner".

RETTSSIKKERHET

Den overordnete hensikten med regulering av tvangsbruken i tjenesteytingen overfor psykisk utviklingshemmete, er å styrke rettssikkerheten for dem. Lovgivningen skal motvirke at det begås fysiske overgrep, at det foretas inngrep som krenker personlig integritet eller at deres grunnleggende rettigheter som mennesker og borgere blir krenket. Men lovgivningen må også sikre at sentrale behov med hensyn til omsorg, pleie og behandling blir ivaretatt. Når tjenesteyting som er ubetinget nødvendig for å sikre brukeren en akseptabel livskvalitet, kun kan gis ved samtidig å krenke vedkommendes rett til autonomi, må lovgivningen sikre at inngrep i den personlige frihet skjer på en betryggende måte. Av og til kan en få intrykk av at enkelte tror at rettsikkerhet handler om å unngå innskrenkinger i den enkeltes rettigheter. Det viktige er at innskrenkingene er legale, og at de gjøres for å ivareta den enkeltes interesser på den samlet sett beste måten. I velferdsstatens lovgivning er det på mange områder åpnet for slikt "formynderskap", det er ikke bare overfor utviklingshemmete det er lovlig å bruke nødvendig tvang.

Lovgivning som ikke bygger på kunnskap om de saksforhold som skal reguleres, kan komme til å stå i motstrid til faglig og etisk tenking som det er allmenn enighet om. Vi har sett at dette blir tilfelle, når en ser bort fra den repeterende karakteren av skadevoldende atferd. Rettssikkerheten for den enkelte med behov for tjenester som innebærer bruk av tvang, kan bli krenket enten ved at inngrep er uten hjemmel eller ved at brukeren ikke får dekket sine krav på omsorg og behandling.

KVALITETSSIKRING OG INTERNKONTROLL

Rettssikkerhet krever lover som blir respektert og som det er mulig å etterleve. Men gode lover er ikke nok. Skal lovens hensikt bli realisert, må de som utøver de lovbestemte tjenestene ha en høy etisk bevissthet og solid faglighet. Den nye loven setter da også som et ufravikelig krav at all tvangsbruk skal være etisk og faglig forsvarlig. Vi må heller ikke glemme at rettssikkerhet bare kan ivaretas når det er

tilstrekkelige ressurser for å arbeide på en faglig og etisk forsvarlig måte, og at rammene rundt arbeidet muliggjør en slik profesjonell måte å arbeide på.

Alt helsepersonell har plikt til å yte forsvarlige tjenester. Uttrykket forsvarlige tjenester viser til at tjenesten skal holde en høy faglig standard, den skal være i samsvar med profesjonsetiske prinsipper og tjenesten skal utføres i overensstemmelse med gjeldende lover og forskrifter. For å oppnå at tjenesten er forsvarlig, må en iverksette kvalitetsutviklings- og kvalitetssikringstiltak. Og det må føres tilsyn med at tjenestene oppfyller de kravene som gjelder. Slikt tilsyn med egne tjenester kalles internkontroll, noe helsepersonell og helseinstitusjoner er lovpålagt å gjennomføre.

Sosialtjenestepersonell har ikke det samme lovpålegg om internkontroll og kvalitetssikring. Men kapittel 6A kan leses som en innføring av lovpålegg om internkontroll med kvaliteten av de tjenestene som kapitlet hjemler, i tillegg til at kapitlet omhandler en hel rekke andre rettssikkerhetsgarantier. Lovteksten og forskriften med kommentarer går langt med hensyn til å definere faglige standarder gjennom detaljerte anvisninger om arbeidsmåter. En finner også etiske krav som har sin parallell i profesjonsetiske regelverk, slik som respekt for personlig integritet og den enkeltes selvbestemmelsesrett. I forskriftene er det listet opp tiltak som det ikke under noen omstendigheter er etisk akseptabelt å benytte. Når departementet går så langt som det har gjort, med hensyn til å fastlegge krav til faglig og etisk forsvarlighet og å fastsette faglige standarder, viser det hvor vanskelig og følsom problematikken vedrørende bruk av tvang er. Samtidig viser det en erkjennelse av nødvendigheten av å tenke faglig og etisk for å ivareta rettssikkerhet, ikke bare juridisk.

KVALITETTSSIKRINGSTILTAK OG FAGLIGE STANDARDER

Kommunene er gjennom loven pålagt å gi tjenesteyterne opplæring og faglig veiledning både med hensyn til gjennomføring av tiltak med bruk av tvang og for å sørge for at det i minst mulig grad blir nødvendig med tvang.

For å redusere tvangsbruk er det to strategier som kan nyttes. Enten kan en forebygge utvikling av atferd som nødvendiggjør bruk av tvang, eller en kan , når det er mulig, sette i verk behandling uten tvang for å se om det fører til nødvendig atferdsendring.

Sterkt avvikende atferd som medfører vesentlig skade, kan ha en lang rekke årsaker av sosial, psykologisk eller biologisk karakter. Når atferden er repeterende, er det mulig å studere hvilke forhold som påvirker atferden. Dette har gitt oss kunnskap som muliggjør tilrettelegging av mljøforhold som kan miske risikoen for uheldig utvikling. Faglig velbegrunnet miljøarbeid, med vekt på stimulering og opplæring, har gjort behovet for tvangsbruk langt mindre enn det var for 20-25 år siden. Og kommunen plikter å sikre et miljøtilbud som tjener til å forebygge atferdsproblemer.

Likeledes er det de siste par tiårene utviklet nye arbeidsmetoder, særlig innen atferdsterapi, som i mange tilfelle muliggjør behandling uten tvang, der en tidligere ikke så noen annen utvei enn bruk av mekaniske tvangsmidler eller tung medikasjon. Personale som skal arbeide med tjenestemottakere med alvorlige atferdsvansker, må gis opplæring i metoder

uten bruk av tvang som er utprøvd på en systematisk måte.

Iverksetting av atferdendrende tiltak med bruk av tvang forutsetter at en først har forsøkt behandling uten tvang eller har funnet det umulig å forsøke. Omsorgs-yting med bruk av tvang krever at en først har forsøkt atferdsendring, eventuelt med tvang, for å redusere den tvangsutløsende atferden. Både ved atferdsendrende tiltak og omsorgstiltak med tvang er det altså satt som vilkår at alternative løsningsmåter har mislyktes. For å kunne konkludere med at et tiltak ikke duger, kreves det like grudndig evaluering som når en skal underbygge at et tiltak har ført fram. Og både lovtekst og kommentarer stiller meget strenge krav til evaluering, både av hva som oppnås med tiltaket, hvilke deler av tiltaket som har gitt effekt og av eventuelle bieffekter av behandling og omsorgstiltak. Viser evalueringen dårligere progresjon enn forventet, eller hvis uforutsette uheldige bivirkninger dukker opp, skal tiltakene avbrytes og erstattes med alternative framgangsmåter.

Før atferdsendrende- eller omsorgstiltak med tvang settes i gang, skal det foretas en grundig undersøkelse av tjenestemottakerens situasjon, og det skal gjøres en faglig vurdering av den. På grunnlag av denne undersøkelsen og forskningsbasert kunnskap, skal tiltaket utformes, og det skal gis en begrunnelse for hvorfor en mener at det valgte tiltaket vil være effektivt. Når en nytter atferdsendrende tiltak, skal det anslås hvor lang tid det vil gå før ulike grader av problemreduksjon er oppnådd.

Kravene til forebygging, undersøkelser, begrunnelse for tiltak, forutsigelse av behandlingseffekt og evaluering utgjør samlet sett en bestemmelse av meget høye faglige standarder. Standardene krever en "vitenskapelighet" i arbeidsmåten som går langt utover det som kreves av tjenesteytere på andre, sammenlignbare, områder. Kvalitetssikringstiltakene er knyttet til bruken av tvang. Men i miljøer der tvangsbruk er aktuelt, vil kravene til arbeidsmåte ved tvangsbruk utvilsomt få en langt mer generell innvirkning på tjenesteytingen. Den kompetanseheving som er nødvendig for at de faglige standardene skal bli mer enn idealer, vil komme all tjenesteyting til gode. Lovforslaget åpner for en omfattende fagliggjøring av tjenesteytingen til psykisk utviklingshemmede. Nå er det opp til politikerne å fatte nødvendige vedtak for å få satt loven i kraft og å stille nødvendige ressurser til disposisjon. For kvalitet koster.

Kan vi leve med loven?

Fagkonferansens siste dag handlet om rettssikkerhet. Dette med utgangspunkt i den nye § 6A i Sosialtjenesteloven og sosialdepartementets forslag til forskrifter.

Sosialtjenesteloven § 6A har fått overskriften: Rettigheter for og begrensninger og kontroll med bruk av tvang og makt m.v. overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming.

Plan- og utviklingsdirektør Per Holger Broch snakket om den nye legale ramme for arbeid i tiltakene og førsteamanuensis Jan Skjerve om rettssikkerhet og kvalitetssikring.

Dagen ble avsluttet med en paneldebatt under dyktig ledelse av plansjef Jan Utkilen. Bergen Kommune. Paneldebat-ten hadde som tema: Kan vi leve med loven? Og Jan Utkilen «forlangte» av paneldeltakerne at de skulle svare ja eller nei på spørsmålet. Hvis ja, om det var uforbeholdent eller betinget. Hvis mei, så skulle det begrunnes.

Panelet besto av: Professor Jens Christian Hansen, LUPE, Bergen, Professor dr. juris. Jan Fridthjof Bernt, rektor, Universitete i Bergen, 1.amanuensis Jan Skjerve, UiB, Administrasjonssjef Steinar Løland, Bergen kommune og Plan- og utviklingsdirektør Per Holger Broch, Regionsykehuset i Trondheim.

Rapports medarbeider har redigert et sammendrag av paneldeltakernes innledningsforedrag.

PROFESSOR JAN FRIDTHJOF BERNT:

Så langt jeg har kunnet lese og forstå § 6A og forskriftene, så er jeg ganske forbauset over at man kan reise spørsmålet om at vi kan bli dømt på det grunnlag at denne loven og forskriftene i sitt innhold strider mot menneskerettighetskonvensjonene.

Professor Bernt presiserte innledningsvis at vi er inne i en periode hvor juristene invaderer den faglige virkelighet, som de har utrolig dårlige kunnskaper om på for-

Fra høyre:
Jens Christian Hansen, Steinar Løland, Jan Fridthjof Bernt, Jan Skjerve, Per Holver Broch.

hånd. Reaksjonene er litt forskjellige i fagmiljøene, noen synes det er bra mens andre mener at dette er en uheldig og farlig invasjon. Dette er spørsmål de enkelte faglige ansvarlige må vurdere, man skal ikke lage juss av behandlingen, blir det sagt. Jeg tror allikevel, sa Bernt, at vi ut fra en del erfaringer, publisitet og politisk debatt, må se i øynene at forsøk på å skru tiden tilbake, er dømt til å mislykkes.

Vi har sett at det er store problemer både når det gjelder klienters rettssikkerhet og ikke minst når det gjelder behandlingspersonalets rettssikkerhet og arbeidssituasjon.

Dette betyr at vi må ha et rettslig rammeverk rundt dette slik man har når det gjelder omsorgsovertagelse og tvangsbruk på andre områder.

Det som i høy grad er problemet, er å utforme rettsregler som passer til den virkelighet man har og som ikke lar seg trylle bort med fine lover og forskrifter.

Det vi opplever er at fortroppen i denne invasjonen fra juristenes side, er de tradisjonelle rettssikkerhetsjuristene som bygger på grunnleggende frihetsidealer fra den franske revolusjon: Den store oppgaven for jussen er å forhindre at det utøves maktbruk overfor borgerne - frihet fra tvang og frihet fra inngrep.

Dette er selvfølgelig veldig viktige verdier som også kommer til uttrykk i den europeiske menneskerettighetskonvensjonen.

Problemet er imidlertid at denne debatten er ensidig fokusert på bare den ene siden av jussens og samfunnets forpliktelser.

Jussen og samfunnet har forpliktelser når det gjelder å sørge for at det enkelte menneske, også mennesker med psykisk utviklingshemming, er beskyttet mot inngrep og tvang. Men jussen og samfunnet

har også andre ambisjoner i et moderne velferdssamfunn, nemlig å ha en lovgivning som gjør det mulig å ta ansvar for de av våre medmennesker som ikke klarer å ta vare på seg selv.

Når så juristene enøyd, marsjerer inn på banen og sier: her skal vi ikke ha tvang og når vi ikke har tvang er alt vel og bra, så har disse juristene på mange måter gjort seg til talsmenn for en oppfatning av jussen og samfunnet som er 1800-talls.

En velferdsstat må også ha rettsregler, institusjoner og systemer som kan fange opp og ta hånd om de som har det verst i samfunnet, de som klarer seg dårligst og som trenger vår hjelp og støtte.

Da nytter det ikke å stille seg opp på balkongen, vaske sine hender og si at hvis vi ikke utøver tvang, så er alt bra.

Dette betyr at når debattlederen stiller spørsmålet: kan vi leve med loven, så stiller han bare halvparten av spørsmålet. Den andre halvparten er selvfølgelig: Kan vi leve uten loven ?

I den uryddige prosessen som har ført frem til den loven og de forskriftene vi nå har fått, en prosess som fra en juridisk synsvinkel, har vært mindre enn optimal og som har ført til lov- og forskriftsbestemmelser som kanskje ikke har den optimale utforming når det gjelder klarhet og god systematikk, så må vi likevel si:

Det er dette vi har og med alle gode forslag i høringsrunden, er det dette vi må få til å fungere. Og det på en slik måte at praksis ivaretar begge sidene av menneskenes rettssikkerhet, både vernet mot tvang og overgrep, men også vernet av retten til omsorg på et adekvat nivå og på en faglig forsvarlig måte.

En lov og for så vidt også forskriftene kan aldrig bli en oppskrift på hvordan problemene skal løses. Den kan bare være en ramme rundt det hele. Hvis rammen er vellykket skal den i minst mulig grad gi rom for det vi ikke ønsker og samtidig at den i minst mulig grad hindrer oss i å gjøre det som er riktig og nødvendig.

Og så tilbake til den europeiske menneskerettighetskommisjonen, som er trukket inn i debatten.

Så langt jeg har kunnet lese og forstå lov og forskrifter, så er jeg ganske forbauset over at man kan reise spørsmålet om at vi kan bli dømt på det grunnlag at denne loven eller forskriftene i sitt innhold strider mot menneskerettighetskonvensjonene.

Det betyr ikke at vi ikke kan få problemer i forhold til menneskerettighetskommisjonen, enten vi har loven eller ikke, men problemene vil ikke gå på loven og forskriftene, men på praktiseringen av den.

Leser vi loven, leser vi forskriftene og merknadene til forskriftene, så er det helt klart at dette er lagt opp til en praktisering som er så avbalansert, så måteholden i bruk av virkemidler, at de ligger klart innenfor de rammer kommisjonen forlanger.

Det dreier seg om utforming av rettsregler, men også i høyeste grad at vi sørger for gode kontrollrutiner og ressurser. Når fylkesmannen kontrollerer eller tar stilling til klagesaker så er det spørsmål om saksbehandler er en fersk jurist eller en med kompetanse og kapasitet til å gå inn i sakene på en skikkelig måte. Det er nødvendig med en dialog med fagmiljøene og det er nødvendig å være en kritisk røst utenfra. For som de fleste av dere vet, så er det greit å være faglig dyktig, men faglig dyktighet, ja, til og med stor faglig dyktighet, kan i visse situasjoner bli enøyd. Vi trenger noen utenfra som kontrollerer oss, det har vi erfaring for og det er da også lovens system.

Det diskusjonen i hovedsak dreier seg om er etter mitt skjønn de langsiktige behandlings- og omsorgsregimer, og særlig opplegg med atferdsendrende siktemål, som skaper reaksjoner og frykt. Og la det være sagt at jeg fra et sterkt legmannssynspunkt, kanskje er litt i stuss over at man har valgt å fastsette rammene for tiltak til 6. mnd. Jeg tror at man kanskje i en etableringsfase, hadde stått seg på kortere intervaller for utprøving av tiltak som kan oppfattes som problematiske og som vi vet kan bli problematiske, selv om tvangsbruk og slike ting kan være moderat.

Det grunnleggende fra min side er at den typen argumentasjon i forhold til lovverket, som innebærer at dette vil vi ikke ha, vi vil ikke ha tvang og heller ikke noen lov om tvang, , det er like realistisk som når man i 1600-tallets England prosederte på at det selvfølgelig fantes hekser, fordi man hadde vedtatt lover mot dem.

Det er ikke slik at tvangen forsvinner fordi om Stortinget bestemmer seg for å oppheve loven.

Problemene forsvinner ikke, de blir bare større.

Stortinget kan jo ikke stå på balkongen, vaske hendene sine og si: Nå får dere klare dere som best dere kan. Vi er jo alle psykisk utviklingshemmede. Vi er jo alle frie borgere. Ingen skal fortelle dere hva dere skal gjøre.

Dette er det motsatte av rettssikkerhet, det er det motsatte av klokskap og det er det motsatte av ansvarlighet.

FØRSTEAMANUENSIS JAN SKJERVE:

Hvis vi klarer å realisere målene som er skissert i lov og forskrifter, får vi verdens beste tjeneste. Vi vil få en vitenskapliggjøring av tjenesteyting overfor psykisk utviklingshemmede, som må danne mønster for andre former for tjenesteyting innen helsevesenet.

Etter dagens lovbestemmelser har vi forbud mot tjenesteyting i situasjoner der det er alminnelig enighet om at det er faglig og etisk forsvarlig å yte tjenestene, samtidig som vi har en slags hjemmel for praksis som er klart faglig uakseptabel.

Det er for eksempel tillatt å stoppe selvskading ved bruk av tvang på måter som med stor sannsynlighet øker gjentagelse av selvskadende atferd, og på den måten øker også behovet for tvangsbruk.

På den andre siden så er det forbudt i dag å innarbeide tvangsbruken i et mer omfattende tiltak som har som formål å redusere sannsynligheten for gjentagelse. Da driver vi nemlig behandling med tvang og det er slett ikke lovlig.

Fra enkelte hold har vi fått høre at dagens lovgivning er tilfredsstillende med denne faglig og etisk uakseptable situasjonen. Det er klart at det er ikke akseptabel lovgivning, det vi har i dag. Og det var også utgangspunktet for Røkkeutvalgets anbefalinger.

Helsetilsynet har ikke vektlagt å håndheve dagens lover, eksempel på det er Lex Trøndelag, som avgjort ikke er i samsvar med dagens lov. Og slik har alle parter valgt å se gjennom fingrene med eksisterende juss. Da misser en respekten for gjeldende rettsregler.

Det som fra et behandlingsfaglig synspunkt er blant de tilfredsstillende tingene med den nye loven, kan oppsummeres i følgende punkter:

- Det er blitt lovlig å tenke faglig ikke bare juridisk omkring bruken av tvang. Min gjennomgang av forskriftene og kvalitetssikringstiltakene, viser at det er vektlagt at man skal tenke faglig.
- Det er blitt lovlig å bruke tvang utover rene nødssituasjoner og dette bidrar til å redusere den totale tvangsbruken. En kan for eks. gripe tidlig inn i en handlingskjede, før situasjonen er blitt akutt. Etter någjeldende juss skal en vente til situasjonen er blitt akutt før man griper inn.
- Det er blitt lovlig å tenke utover handlingssituasjonen og sette tvangsbruken inn i en behandlingsramme, noe som uten tvil vil bidra til reduksjon av den totale tvangsbruk.
- Det er også blitt lov å utføre omsorgsoppgaver mot tjenenestemottakers vilje, når protesten med sikkerhet, på sikt, vil medføre vesentlig skade for vedkommende.

Det er for eks. blitt lovlig å bruke tvang for å skifte bleier, for å vaske, for å pusse tenner, noe som i dag ikke er lovlig.

- En er blitt åpen i benevnelsen av det en gjør og av de problemer en står overfor. En trenger ikke å omskrive sin praksis, underslå at en bruker tvang, kalle det omsorg eller andre formildende benevnelser

Den åpenhet som vi har fått, har allerede medført en langt grundigere drøfting av tiltak med tvang og alternativer til tvang, enn det vi hadde for bare noen år tilbake.

Jeg ser på dette som en effekt av Røkkeutvalgets arbeid og den prosessen som førte til lov og forskrifter.

Der er viktig at personalet får et klarere juridisk grunnlag for tjenesteytingen.

Slik det har vært til i dag, der en først og fremst har basert seg på en fortolkning av nødparagrafer som neppe er intendert i loven, så er det straffefritak for nødvendig tjenesteyting en har hatt. Med den nye loven får en et hjemmelsgrunnlag som er langt klarere, for nødvendig tjenesteyting.

En har også fått en klar erkjennelse av at tjenesteyting overfor psykisk utviklingshemmede representerer en type utfordringer eller arbeidsoppgaver, som på mange måter skiller seg fra de utfordringer en står overfor, i mange andre grupper av tjenestemottakere. Og at det også er blitt lovlig å snakke om det som også er særegent for det å være psykisk utviklingshemmet, uten at det blir sett på som en form for diskriminering. Det er jo tvert i mot å akseptere folk slik de nå en gang er, det å kunne snakke åpent om hvilke utfordringer en møter.

De kvalitetskravene som jeg omtalte i mitt foredrag, er ikke fremmede for fagmiljøene. Det er kvalitetskrav som springer ut av en faglig tenkning, men det er idealer og det er vanskelig å nå alle de standardene som ble omtalt. Det krever hard jobbing og det krever ressurser av mange slag, slik at det er en veldig stor jobb en har foran seg for å realisere de idealene som ligger i forskriftene.

Det er også vansker med det gyldighetsområde som loven definerer. Det omhandler tjenester etter sosialtjenesteloven og kommunehelsetjenesteloven. Det-te kan vanskeliggjøre samarbeid og en helhetlig tenkning om habilitering mellom personalgrupper med ulike typer av tjenesteyting, for eks. skolens personale og personalet i pleie og omsorg. Her er en nødt til å finne frem til løsninger som gjør det mulig å tenke helhetlig. Det er også et problem at loven ikke regulerer medisinske tjenester. Vi kommer opp i en masse

grensetilfeller hvor det blir vanskelig å avgjøre hva som er tjeneste som reguleres ette loven og hva som er medisinsk behandling.

Det står i forskriftene for eks. at behandling av psykiske vansker ikke kan skje med tvang med hjemmel i denne loven. Hva er det vi har snakket om i hele dag annet enn psykiske vansker. Det er selvsagt ikke et meningsfylt skille mellom atferdsvansker og psykiske vansker.

Hvis vi klarer å realisere målene som er skissert i lov og forskrifter får vi verdens beste tjeneste. Vi vil få en vitenskapliggjøring av tjenesteyting overfor psykisk utviklingshemmede som må danne mønster for de fleste andre former for tjenesteyting innen helsevesenet, inklusiv somatisk medisin. Jeg så nylig en undersøkelse fra en indremedisinsk avdeling, der en hadde undersøkt hvorvidt det var et vitenskapelig grunnlag for behandlingsrutinene i indremedisin. En hadde funnet at det var mulig å anføre et vitenskapelig grunnlag for ca. 60% av den behandling som ble gitt. Konklusjonen var at dette var overraskende høyt, og langt høyere enn på de fleste somatiske områder.

Min konklusjon er: Ja, vi kan leve med denne loven. Hovedpremiss er at den representerer et klart fremskritt i forhold til den situasjon vi har i dag rent juridisk. Men vi er nødt til å være realistiske, vi er nødt til å gi dispensasjoner i mange år fremover, for eks. i forhold til formell kompetanse hos personalet. Det må være anledning til å kompensere manglende formalkunnskap med «på jobben opplæring» og intens veiledning. En må være fleksibel i praktiseringen av bestemmelsene. Men forskriftene er veldig viktige som en type fyrtårn: det skal angi retningen, det skal si noe om hva vi tilstreber og oppnår.

Vi skal jobbe hart i kommende år for å oppnå de idealene som er skissert og da er det også nødvendig at de politiske myndighetene følger opp med både bedre utdannelsesmuligheter og ressurstilgang til den daglige tjenesteyting.

ADMINISTRASJONSSJEF STEINAR LØLAND:

Før jeg skal svare ja eller nei på spørsmålet om vi kan leve med loven, vil jeg i likhet med tidligere innledere, velge et utgangspunkt jeg tidligere har tenkt på: Ikke kan vi leve med loven, men kan vi leve uten denne loven ?

Ja, det er riktig når Jan Utkilen presenterte meg som byråkrat, Jeg er administrasjonssjef i en bydel i Bergen. Det betyr at jeg har ansvar for helse- og sosialtjenesten i denne bydelen. I tillegg har jeg ansvar for en psykisk utviklingshemmet sønn på 10 år. Jeg vet ikke sikkert om det gir meg en tilleggskvalifikasjon for å stå her, men jeg kan nu ha nevnt det.

For meg er det riktig å ta utgangspunkt i den situasjonen vi faktisk står i. Hva er det vi vet om forholdene når det gjelder tiltak og tjenester for psykisk utviklingshemmede: Jo, vi vet at det anvendes tvang og makt, vi vet at det skjer i omsorgssituasjoner, vi vet at det skjer i læringssituasjoner og vi vet at det skjer i dagliglivet. Vi vet at det har skjedd til alle

tider, at det skjedde i HVPU og at det skjer i dag.

Dette har vært et riktig utgangspunkt for meg. Vi vet at vi mangler en oversikt over denne tvangs- og maktbruk og at vi mangler en registrering av disse forholdene. Vi mangler med andre ord skikkelig kontroll med denne siden av tjenestene og det synes jeg er et særdeles viktig utgangspunkt. I tillegg har det vært snakket veldig mye her på denne konferansen om kompetanse og mangel på kompetanse, momenter som er viktige å ta med seg i en samlet vurdering.

Det er også sentralt å peke på den utrygghet det skaper både for brukerne, pårørende og kanskje også for de som jobber i tjenestene, å ikke ha klare regler for hvor grensene går. Vi må for eks. erkjenne at det for mange psykisk utviklingshemmede, er nødvendig å sette veldig klare grenser og også anvende bruk av tvang.

Jeg tror at det å få bestemmelser på dette området, vil være med på å synliggjøre problemene på en slik måte at vi i langt større grad enn tidligere, kan gjøre noe med det.

Derfor vil jeg si ja til loven.

Det er selvfølgelig noen forhold knyttet til det å si ja, som jeg vil kommentere.

Sosialtjenesteloven fastsetter rettigheter for brukeren, når tvang og maktbruk skal iverksettes. Vedkommende bruker har rett til en omfattende saksbehandling og prosedyre før vedtak iverksettes. Dette er viktig. Jeg synes også det er viktig å understreke dette med begrensninger av og kontroll med tvangsbruken.

Jeg har lest igjennom kommentarene til loven og forskriftene og det jeg har fått med meg, er en entydig vektlegging av at man ikke skal sette tvang på dagsorden først og fremst, men vektlegge etikk og faglighet i denne sammenheng. Det har vært nyttig å lese kommentarene fordi de vektlegger disse forholdene så sterkt. Jeg ville nok gjerne hatt en litt annen lov, når det gjelder denne avgrensingen mot diagnosegruppen psykisk utviklingshemmede, men det er for så vidt en annen skål som jeg skal la ligge i denne sammenheng.

Så til noen forhold som jeg synes blir veldig sentrale for oss som jobber i den kommunale virksomheten.

Denne loven stiller veldig strenge krav til den saksbehandlingsprosedyre som skal gjennomføres i forbindelse med bruk av tvang og makt, og det er jeg tilfreds med.

Det er utilfredsstillende forhold i dag, selv om det nok er store forskjeller rundt omkring i kommunene, når det gjelder prosedyrer og rutiner. Jeg tror det er veldig tilfeldig hvordan dette bildet ser ut. Vi kan ikke si oss fornøyd med den grad av skriftlighet som vi har vedrørende disse forholdene, og når det gjelder utredning og vedtak, så har vi langt igjen.

Lovens krav er at det skal fattes et vedtak. Den sier noe om hvem som har myndighet til å fatte vedtaket og noe om innholdet i vedtaket. Jeg synes at dette er en gjennomgang som er veldig betryggende, også for en byråkrat, med tanke på fremtiden.

Loven sier at kommunene skal ha både rett og plikt til å innhente bistand fra Spesialisttjenesten i forbindelse med denne typen vedtak.

Loven sier ikke at man skal ha samtykke fra pårørende eller bruker, men man skal i alle fall, og det er meget strengt, ha en gjennomgang av tiltakene og man skal så langt som mulig prøve å oppnå et samtykke.

Det er i loven fastsatt bestemmelser om

hvordan vedtakene kan overprøves og hvordan klager skal behandles, som er ganske omfattende. Og jeg må si at dette regelverket tiltaler meg. Men vi i kommunene kommer ikke til å få dette gratis, og det er, i alle fall for meg, et hovedpoeng.

Jeg ser det slik at det å skulle løfte saksbehandlingen slik som denne loven foreskriver, kommer til å bli et stort løft for kommunen. Og da mener jeg nok at kommunen i for stor grad gjennom hele reformperioden, er blitt pålagt ansvar og oppgaver som kommunen ikke er blitt satt i stand til å gjennomføre -slik sett føyer et nytt pålegg seg inn i rekken av tidligere pålegg.

Jeg tror det vil bli veldig ille, hvis vi nå og i framtiden skal gjennomføre denne loven uten at vi blir satt økonomisk i stand til det.

Dette fordi vi blir nødt å trekke ut ressurser for å gjennomføre saksbehandlingen på en skikkelig måte. Det å trekke ut ressurser vil enten gå ut over tiltak som allerede er igang eller vi får for knappe ressurser til skikkelig saksbehandling. Dette er et stort dilemma. Det samme må jeg nok si når det gjelder dette med kompetanse.

Det pekes på i loven det kommunale ansvar for opplæring og rekruttering, det er vel og bra, ansvaret skal vi ta, men igjen kommer vi til det punktet hvor vi rett og slett ikke har ressurser og kapasitet. Vi ser behovene for kompetanseheving, men det er faktisk slik at jeg ikke ser lettvint på hvordan det skal gjennomføres.

Skal staten spille på kommunene når det gjelder gjennomføringen av loven, så må staten også se på sitt ansvar for å sette kommunene i stand til det.

Dette gjelder både tiltak for kompetanseheving og økonomi for gjennomføring av de prosedyrer for saksbehandling som regelverket forutsetter.

PLAN- OG UTVIKLINGSDIREKTØR PER HOLGER BROCH:

I denne paneldebatten er spørsmålet: Kan vi leve med loven ? Først vil jeg si, man kan ikke leve uten ! Hvis vi skal leve uten noen lov og uten nærmere reguleringer, så vil jeg si at det er et hån mot de som skal jobbe med denne gruppen mennesker, ut fra den realitet at de da vil handle ulovlig i ganske stor utstrekning.

Jeg har nok blitt oppfattet som en mer pragmatisk jurist, og når jeg har blitt anklaget for det, så har det sammenheng med det feltet jeg har jobbet innenfor, nemlig helse- og sosialsektoren. Jussen har skapt en del ting innenfor denne sektoren i form av for eks. rettigheter, som vi vet ikke etterleves, og da blir det et hån mot jussen. Dels skaper/lager jussen regler som er så vanskelige for oss å etterleve at virkeligheten blir omtrent umulig, jfr. journalreglementet. Dette gjør at man blir litt oppgitt av og til, som jurist på vegne av jussen. Derfor har jeg på en måte valgt å være pragmatisk, fordi jeg vet at vi lever i en virkelighet som ikke alltid er i samsvar med jussen, og da blir det håpløst.

Men tilbake til spørsmålet, kan vi leve med loven? Svaret mitt er ja.

Kan man ut fra en etisk vurdering leve

med loven? Ja ! Det står ikke så meget i dette arbeidet omkring etikk. Jan Skjerve var inne på noen punkter i forbindelse med etiske vurderinger, men ellers gir ikke loven eller forarbeidene, anvisninger på hva som er etisk riktig. Skulle forresten bare mangle. Hvis folk ikke vet hva etikk er , så burde de ikke jobbe i denne sektoren. Hvis tjenesteytere ikke vet at det er å oppføre seg skikkelig, så burde de ikke jobbe der heller, så enkelt er det.

Kan man leve med loven, faglig? Ja, det tror jeg man kan. Det er et problem knyttet til akkurat det, og det gjelder bestemmelsene i forskriftene omkring kvalifisert personale. Det er vrient, veldig vrient, særlig når man kommer ut i distriktene. Departementet har da også i høringsnotatet spesielt spurt om man kunne ta stilling til hvorvidt dette skal være en regel. Blir kravene i forskriftene vedrørende kvalifisert personale stående som en regel, vil fylkesmannen som er den instans som kan gi dispensasjon, måtte gi dispensasjon nærmest som en regel og ikke som et unntak.

Det er riktig som det er blitt sagt, at denne loven innebærer en vitenskapeliggjøring av tjenestene, og det er interessant. Vi har ikke tilsvarende opplegg i andre sektorer, som for eks. barnevernet eller psykiatrien. Så dette er spennende hvis det blir gjort gjeldende. Hvis det blir en suksess, så vil det jo også danne utgangspunkt for en annen type lovgivning.

Loven opererer med standarder, faglige standarder, etiske og ikke minst rettslige standarder. Dette er standarder som vil måtte utvikle seg over tid, de er ikke statiske, men vil måtte justeres gjennom praktiseringen av lovens ulike krav.

Et par ord om klagebehandling og klageinstans og fylkesmennenes og fylkesnemndenes oppgaver i den sammenheng.

Når det gjelder fylkesmannens behandling av klagesaker, slik det er foreslått, så er jo forutsetningen at fylkesmennene skal tilføres kompetanse i form av nye stillingshjemler. Men det er ikke sagt noe om hva slags kompetanse man skal fylle disse stillingene med, muligens vil det være opp til fylkesmennene selv å bestemme hva slags folk han vil ha. Når jeg har snakket om dette i andre forsamlinger, så blir svaret ofte at dette må jo være en vernepleier. Men det er ikke sikkert, det er mulig at det skal være en jurist eller det kan være en annen kompetent person.

Jeg vet at noen mener andre burde vært klageinstans. Det var jo opprinnelig foreslått fylkeslegen som klageinstans, men nå har en altså landet på fylkesmannen.

Hva som er riktig har jeg ikke noen sterke meninger om, men det foreligger i alle fall et samarbeid mellom disse to etatene som fungerer godt fra tidligere.

Så min konklusjon det er at vi kan leve med loven.

Jeg er skeptisk til dette med kvalifisert personale, de må man få på plass, fordi det man skal gjøre i relasjon til loven det er tjenesteyting som har en sterk faglig vinkling og en sterk etisk vinkling.

PROFESSOR JENS CHRISTIAN HANSEN:

Mitt svar er at vi kan leve med loven, og at det er måten andre viktige paragrafer i loven, praktiseres på som avgjør om § 6A blir sentral eller ikke.

Kan vi leve med loven ? Det er spørsmålet vi er bedt om å besvare, men det er ikke loven som helhet vi er bedt om å forholde oss til, men den nye § 6A om bruk av tvang og makt overfor personer med psykisk utviklingshemming.

Mitt svar er at vi kan leve med loven, og at det er måten andre viktige paragrafer i loven, praktiseres på som avgjør om § 6A blir sentral eller ikke.

Jeg sitter her fordi jeg har en datter som loven er viktig for. For at jeg selv skal kunne leve etter loven i samvær med min datter, må jeg ha overskudd til å takle situasjoner som kan bli problematiske. Har jeg ikke overskudd, først og fremst i form av mental styrke, kan samværet skjære seg. Vi kan begge bli sittende igjen med en følelse av nederlag, utmattede og nedstemte og med svekket selvbilde. Slik har vi det, alle vi pårørende som har ansvar for psykisk utviklingshemmede, og slik er det ofte for de som i vårt sted, får ansvar for å yte kommunale tjenester til psykisk utviklingshemmede.

For at vi alle skal unngå å bli lovbrytere må det stilles krav til gode tjenestetilbud og et godt livsmiljø. Disse kravene er klart formulert i kapittel 2.5 i Sosial-departementets rundskriv:

4.3 KRAVET TIL ALTERNATIVE TILTAK.

4.3.1. Innledning.

Et hovedformål, som også er kommet til uttrykk i tittelen på kap. 6A, er å begrense bruk av tvang i tjenester til mennesker med psykisk utviklingshemming. I loven er det derfor stilt krav om at alternative tiltak skal være vurdert og som hovedregel prøvd ut før tvangstiltak settes iverk.

Dette innebærer at hele tilbudet til tjenestemottakeren må gjennomgås på nytt for å vurdere om det er forhold som kan forbedres slik at situasjonen endres. Det må sikres at tiltak som fremmer utvikling er godt nok ivaretatt. Dette er beskrevet i pkt. 2.5. og kan stikkordsmessig oppsummeres slik:

- riktig og tilstrekkelig bistand
- meningsfylt tilværelse, sysselsetting og fritid
- kontakt med familie, pårørende og sosialt nettverk
- kvalitet i samhandling mellom tjenesteyterne og tjenestemottakeren
- tjenestemottakerens muligheter for å uttrykke og få gjennomslag for egne meninger
- forutsigbarhet og forståelse av hva som skal skje
- rimelige forventninger fra omgivelsene

Rundskrivet fastslår at tvangstiltak ikke skal settes i verk før alternative tiltak har vært vurdert. (Departementet har selv gitt en rekke eksempler på alternative tiltak - nevnt ovenfor.) Om slike tiltak blir gjennomført, er jeg overbevist om at bruk av tvang vil forekomme langt sjeldnere enn det lovens § 6A synes å frykte.

I de fleste kommuner er oppfatningen at det ikke finnes ressurser nok til å gjennomføre de alternative tiltakene. Ikke bare mangler det penger, oftere mangler det politisk og administrativ handlekraft. Evalueringene av ansvarsreformen viser at vi ennå har lang vei å gå.

Ansvarsreformen ble først og fremst en boligreform for institusjonsbeboere. Men listen over alternative tiltak, viser at det er mange forhold som er minst like viktige som boligen. Slik de politiske myndigheter og sosialdepartementet har gjennomført ansvarsrefornen, med ryggdekning fra viktige brukerorganisasjoner, kom disse mykere verdiene i skyggen av kvadratmetertenkningen. Den brukerorganisasjonen jeg tilhører har blant sine medlemmer mange pårørende til tidligere institusjonsbeboere. Vi har hele tiden pekt på at denne prioriteringen har vært problematisk. Personlig synes jeg at eneromsreformen for sykehjemmene er en tvilsom reprise av samme tenkemåte.

Mangelvaren er ikke boligen i seg selv, men de forhold som ble tatt opp på denne konferansen på onsdag, nemlig kompetansen hos dem som yter tjenestene.

Det er ikke nok at den enkelte har kompetanse til å utføre sitt arbeid. Omsorgspersonalet må også sikres arbeidsbetingelser som gjør det mulig å bruke kompetansen best mulig og å holde den vedlike. Den første betingelsen er at det må være nok kvalifisert personale. Den andre er at så mange som mulig arbeider heltid. Den tredje betingelsen må være at personalledelsen på alle nivåer, er profesjonell.

Om disse betingelsene ikke oppfylles, kan ureglementert tvang bli resultatet, eller noe som er like galt, nemlig ansvarsfraskrivelse.

Jeg har lyst til å gi en illustrasjon på det. Min sønn, som har arbeidet som helge- og ferievikar ved en institusjon under omstilling her i Bergen, flyttet til en annen by og fikk tilsvarende arbeid ved et bofellesskap. Hans første opplevelse på jobben er en beboer som står inne i leiligheten sin og dunker hodet i veggen. Han vil gå inn, men gruppelederen gir han beskjed om å banke på døren først. Ikke noe svar kommer fra en språkløs mann som er langt inne i sin selvødeleggende verden. Sønnen min går inn, med beskjed om at dette gjør han på eget ansvar, og at han ikke må ta i beboeren. Sønnen min tar med seg en gitar, tar fatt i beboeren og får han til å sette seg ned i sofaen ved siden av seg, begynner å spille, og beboeren roer seg ned, mens bofellesskapets ansvarshavende ruver skeptisk i døråpningen. Jeg må tilføye at min sønn ikke ble lenge i den jobben.

Poenget med denne fortellingen er å få frem at redsel for å gripe inn kan føre til ansvarsfraskrivelse.

§ 6As juridiske fortolkere er etter mitt skjønn for fiksert på tvangsbruk som et fundamentalt rettssikkerhetsproblem, og glemmer at det stadig hender ting i hverdagen som forutsetter rask handling. Det nytter ikke å sette seg ned og vente på fylkeskommunens spesialisttjenester. De er for langt borte både i tid og rom. Personalet må bruke sunt skjønn, basert på grunnleggende fagkunnskaper og praktisk erfaring. Min påstand er at mange bofellesskap i dag bemannes og organiseres på en slik måte at tilbudene til tjenestemottakeren ikke blir gode nok, og at ure-

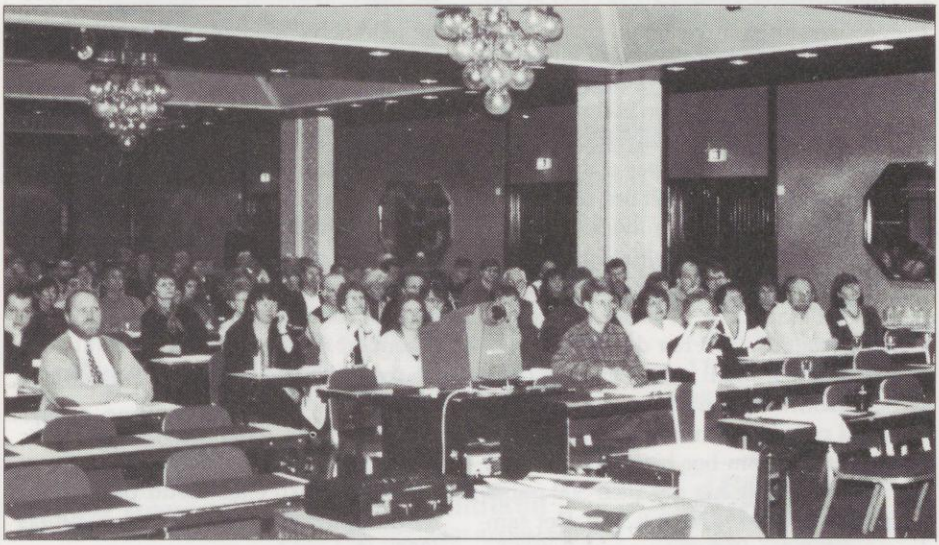
glementert bruk av tvang kan forekomme.

Og dermed kommer alle parter opp i den samme situasjonen av avmakt og svekket selvrespekt som min funksjonshemmede datter og jeg har kommet opp i når jeg ikke har hatt ressurser til å takle henne slik jeg burde.

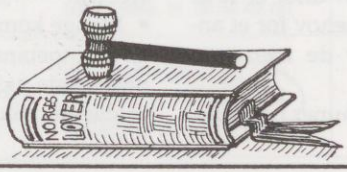
Dersom debatten om vårt tilbud til de psykisk utviklingshemmede fokuserer på deres menneskerettigheter i juridisk forstand, resikerer vi at det beste blir det godes fiende.

Går vi inn i de mange menneskerettsdebatter som omgir oss, vil vi ofte se at brudd på menneskerettigheter ikke handler så mye om fravær av rettsregler som om at grunnleggende velferds- og tryggheтsverdier, nedfelt i lov, ikke oppfylles. Mange brudd på menneskerettigheter skyldes videre at de som er satt til å forsvare menneskeverd er for få, har for beskjedne ressurser og blir organisert slik at de selv føler avmakt.

I den fundamentale debatten om de psykisk utviklingshemmedes menneskeverd, er debatten om § 6A, en detalj.

En lydhør forsamling under seg: Blir loven iverksatt?

Reformen i 1996-tall

I rundskriv I-16/97 fra Sosial- og helsedapartementet presenteres også noen av de viktigste tendensene fra kommunenes arbeid med reformen for utviklingshemmede. Tallene beskriver særlig utviklingen fra 1995 til 1996.

Noen hovedpunkter:

- Kommunene har registrert 19.200 utviklingshemmede pr. 1.1.96. Det er 600 flere enn ett år tidligere.
- Pr. 1.1.96 bor nesten 9.200 eller 48% av personer med utviklingshemming for seg selv, enten i egen bolig, egen bolig med fellesareal eller i bokellektiv. Det er en økning på over 600 personer eller fire prosent fra året før. Dette skyldes både utflytting fra avviklingsinstitusjoner og fra foreldre/pårørende. 57% bor i egen bolig, 29% i egen bolig med fellesareal og 14 % bor i bokollektiv. I løpet av 1995 har det vært en viss reduksjon i antall personer som bor i bokollektiv og en betydelig økning i antall personer som bor i egen bolig.
- Antallet som bor hjemme hos foreldre/pårørende har økt med 300 personer fra 1995-96 (til i alt 8.500). Det samme antallet personer har også flyttet fra foreldre/pårørende til egen bolig i den samme perioden. Mer en 3.100 av de som bor hos foreldre/pårørende pr. 1.1.96 er over 20 år. 862 av disse er 40 år eller mer. De fleste har behov for et annet botilbud i løpet av de nærmeste årene.
- 41% av landets kommuner og bydeler har etablert integrerte hjemmetjenester for utviklingshemmede. 46% har en underavdeling eller et eget hjemmetjenesteapparat som bare yter tjenester til utviklingshemmede.
- Nærmere 8.700 av de om lag 9.200 utviklingshemmede som bor for seg selv, mottar hjemmetjenester. Dette er en økning på 600 personer sammenliknet med året før. De som har bodd i HVPU-institusjoner før reformen, mottar mest hjemmetjenester. Av de 8.500 som bor hos foreldre/pårørende, er det om lag 1.000 som får hjemmetjenester pr. 1.1 96. Dette er en nedgang på 250 personer fra 1995. For 858 utviklingshemmede som bor hjemme hos foreldre og pårørende, yter kommunene omsorgslønn.
- I 1995 hadde over 9.700 utviklingshemmede støttekontakt, en økning på 200 fra året før, I 1996 planla kommunene at 900 flere personer skulle få støttekontakt enn i 1995. Det vil si at seks av ti utviklingshemmede over seks år får støttekontakt.
- Nærmere 11.200 av i alt 13.200 utviklingshemmede over 20 år har enten arbeid (vel 5.200) eller tilbud på dagsenter (nærmere 5.600) eller et annet tilbud (350) på dagtid.
- Vel 5.800 personer får voksenopplæring pr. 1.1.96. Det er en nedgang på vel 200 personer sammenliknet med året før.
- Mange kommuner oppgir at behovet for kompetanse i forhold til multihandikappede og personer med atferdsproblemer, ikke er godt nok dekket.

Skoland a.s
Barnavn. 35 - 1526 Moss
Tlf. 69 26 74 62

Harald Halvorsen as
Rådg. ing. i VVS-, energi og klimateknikk
Øvre Langgt. 50, 3110 Tønsberg

Balestrand Industri
5850 Balestrand
Tlf. 57 69 13 86

ASKER KOMMUNE
Helse- og Sosialetaten
Erteløkka 3
1370 Asker
Tlf. 66 90 90 00

Scansem International
Rusløkkvn. 14, 0113 Oslo
Tlf. 22 01 33 00

Sør-Trøndelag Fylkeskommune
Psykisk Helsevern og Sosiale Tjenester - PST
Sør-Trøndelag psykiatriske sykehus - STPS
Regional sikkerhetsavdeling Brøset

Tor F. Nielsen
Tannlege
Strandgt. 19 - 5013 Bergen
Tlf. 55 32 67 24

Thorn Norge
Brysenvn. 2
0667 Oslo
Tlf. 22 88 20 00

ASVO Rakkestad A/S
Pakking- stansing - montering
1890 Rakkestad - tlf. 69 22 34 34

Kristian Brekke a.s
ENGROS
3202 Sandefjord - tlf. 33 47 92 00

Frogn kommune
Helse- og Sosialetaten
P.b. 213 - 1440 Drøbak

O. G. Ottersland as
Postb. 1504 Myrene - 4801 Arendal - Tlf. 37 09 81 00

Vestby kommune
Helse- og Sosialetaten
Pb. 124 - 1540 Vestby

Nordic Dørfabrikk as
Travvn. 3 - 4580 Lyngdal

Partrederiet Mjånes
9640 Kvalfjord
Tlf. 78 43 86 47

Bingoringen
Jernbanegt. 10
1707 Sarpsborg
tlf. 69 15 44 50

Rissa kommune
7100 Rissa

Per Knutsen
Pb. 217 - 4601 Kristiansand
Tlf. 38 02 44 46

BERGENE HOLM AS
Pb. 2060, 3255 Larvik
Tlf. 33 19 24 40

Slemmestad UR & OPTIKK AS
Pb. 93, 3470 Slemmestad

Samanger kommune
Sosialkontoret
5650 Tysse, tlf. 56 58 66 00

Martinsen Verktøy- og Plastindustri as
Ringvn. 13, 3070 Sande i Vestfold
tlf. 33 77 71 90

Olav Haugestøl as
Aut. rørleggerforretning
3800 Bø i Telemark, Tlf. 35 95 00 22

Asvo-Vardø as
Telefon 78 98 71 92

NCP
NORDIC COMFORT PRODUKTS
Boks 3, 8640 Hemnesberget

Våler kommune
Helse- og Sosialsenteret
1592 Våler
Tlf. 69 28 70 05

Alfa Laval
Nedre Skøyenvei 24, 0212 Oslo
Tlf. 22 50 11 00

Apoteket Hegren
Solavn. 3 - 4301 Sandnes
Tlf. 51 62 31 39

Tannlege Bardshaug
Pb. 10 - 2686 Lom
Tlf. 61 21 14 18

Storebrand
Langesævn. 4
4800 Arendal
Tlf. 37 01 71 00

Finnås Kraftlag
5430 Bremnes - tlf. 53 42 08 11

Cutty-Salongen
3660 Rjukan - tlf. 35 09 12 66

Alta Kraftlag a/l
9500 Alta
Tlf. 78 43 53 88

Reipå Samvirkelag
8146 Reipå - Tlf. 75 75 57 21

Harald A. Møller a/s
Pb. 46 Kjelsås - 0411 Oslo - tlf. 22 95 33 00

Ullstein kommune
Omsorgsetaten
6065 Ullstein
Tlf. 70 01 20 00

RANK XEROX
Gjerdrumsvn. 11, 0486 Oslo
tlf. 22 95 30 00

Eirik Snerte Møbeltapetsering
3560 Hemsedal - tlf. 32 06 01 61

Big Distribusjon
Bedriftsvn. 96
3735 Skien
Tlf. 35 59 24 66

Fallmyr Gartneri
7100 Rissa - tlf. 73 85 11 94

Agderposten as
4801 Arendal - tlf. 37 00 37 00

Mosvold-Farsund
4550 Farsund, tlf. 38 39 06 22

HJEMMET FOR DØVE
NORDSTRAND
Pb. 100 - 1112 Oslo
Tlf. 22 28 16 75

Oslo Entreprenør a.s
Pb. 6562 Etterstad, 0606 Oslo
Tlf. 22 67 48 18

Buskerud Trevare as
3340 Åmot - tlf. 32 78 48 55

E. Gulbrandsen
Dekorasjonsatelier
Tegleverksgt. 7 - 0533 Oslo

Arkitekt
Jarle Sandvik
5745 Aurland - tlf. 57 63 31 73

Kpmg-Kristiansand
Rådhusgt. 8 - 4611 Kristiansand
Tlf. 38 07 11 40

Mecano Maskinfabrikk
Pb. 33 - 6037 Eidsnes
Tlf. 70 19 07 65

Egil Kristoffersen
Breivikvn. - 3340 Åmot
Tlf. 94 11 27 38

Etne Sparebank
P.b. 4 - 5590 Etne
Tlf. 53 75 64 00

Bondal Snekkerverksted
3697 Tuddal - tlf. 35 02 40 99

DGV Vaskebar
Konnerudgt. 34 - 3045 Drammen
Tlf. 32 89 09 14

Elektrisk Husholdning og Maskinservice
Øvre Storgt. 53 - 3018 Drammen
Tlf. 32 83 73 97

Bygningslageret
1742 Klavestadhaugen
tlf. 69 16 35 02

nesodd båtene
NESODDEN BUNDEFJORD
Strande 1, 0250 Oslo
Tlf. 22 83 58 38

Sca Mølnlyche
Boks 6227
0603 Oslo
Tlf. 22 19 63 10

AS Kopiservice
Eidangergt. 4 - 3916 Porsgrunn
Tlf. 35 55 15 57

Øystein Nordnes
P.b. 37 - 8801 Sandnessjøen
Tlf. 94 81 03 40

Bøndernes Regnskapskontor
2436 Våler i Solør
Tlf. 62 42 02 13

FK
Nordmøre og Romsdal Felleskjøp
Sannevn. 63, 6401 Molde
Tlf. 71 25 34 53

JENSEN BYGG-TEAM
JENSEN BYGG TEAM AS
Aut. entreprenør
3533 Tyristrand
tlf. 32 14 24 74

Karstensen E. Fiske
6927 Batalden
Tlf. 57 74 54 44

Phillip Hauge as
5050 Nestun
Tlf. 55 10 16 00

Myre Regnskap
P.b. 14 - 8430 Myre
Tlf. 76 13 39 33

Kverneland
Kverneland Underhaug as
Torladsvn. 3 - 4350 Nærbø

Skatron Instruments
Dølasletta 3 - 3408 Tranby - Tlf. 32 85 42 50

BM BYGGMAKKER
BYGGMAKKER Hallingdal
3550 Gol
Tlf. 32 07 55 55

Lieds Verktøy
6010 Ålesund
Tlf. 70 14 07 05

Harald Møller as
P.b. 46 - 0411 Oslo - tlf. 22 95 33 00

NILSSON
ALSTAD TLF. 75 56 50 00 - BODØ

Hallingdal Revisjonsselskap
3581 Geilo - tlf. 32 09 02 14

Nestlé
A/S Nestlé Norge
Billingstadsletta 13
1362 Billingstad

FS-Sikkerhetsutstyr
2160 Vormsund
Tlf. 63 90 20 29

Drammen Industri as
Boks 1598 - 3007 Drammen
Tlf. 32 82 34 70

Alfa & Omega
Pb. 9936 - 0132 Oslo

Hå kommune
Helse- og Sosialetaten
Lyngveien - 4360 Varhaug - tlf. 51 79 98 00

BEKKEVOLD
Norderhovsgt.
3500 Hønefoss
Tlf. 32 12 40 05

Hadsel kommune
Rådhuset - 8450 Stokkmarknes - tlf. 76 15 00 00

Norsk Scania as
Pb. 143 Skøyen - 0212 Oslo - tlf. 22 06 45 00

GS Containerutleie
2009 Nordby
Tlf. 63 83 70 19

Hol Sparebank
3576 HOL - tlf. 32 08 91 21

Dønna kommune
8820 Solfjellsjøen
Tlf. 75 05 52 00

Luster Sparebank
5820 Gaupne - tlf. 57 68 12 00

Nipro Bjørkelangen as
Servicevn. 4 - 1940 Bjørkelangen - tlf. 63 85 66 11

Nome kommune
3745 Ulefoss
Tlf. 35 94 62 00

Averøy kommune
6530 Bruhagen - tlf. 7151 31 11

Brønnøy kommune
8900 Brønnøysund
Tlf. 75 09 35 55

Falck Produkter
Melkevn. 9
4950 Risør
Tlf. 37 15 18 66

Stranda Bok- og Kontorsenter
6200 Stranda - tlf. 70 26 00 61

Meldal kommune
7390 Meldal
Tlf. 72 49 75 00

Skien Såpefabrikk
Pb. 125 - 3701 Skien - Tlf. 35 52 10 00

Nordmegler as
Pb. 392 - 8001 Bodø - tlf. 75 72 48 05

Brødrene Holm as
Pb. 14 - 8430 Myre
Tlf. 76 13 39 33

Mo Indrustripark as
P.b. 500 - 8601 Mo - tlf. 75 12 01 00

Drammen kommune
Helse- og Sosialetaten
Nedre Storgt. 3, 3008 Drammen
Tlf. 32 80 68 00

Tannlege Ove Eriksson
Storgt. 86 - 2600 Lillehammer - tlf. 61 25 31 30

Stordal kommune
Helse- og Sosialetaten
6250 Stordal - tlf. 70 27 81 00

Michalsen Rep. & Service
Harestadvn. 77 - 4070 Randaberg - tlf. 51 41 99 30

Haugesund Meieri
Pb. 2034 - 5501 Haugesund
Tlf. 52 72 16 00

JM Johansen AS
Byøyvn. 7
8340 Stamsund
Tlf. 76 08 91 00

Actuator AS
Pb. 408
2801 Gjøvik
Tlf. 61 18 00 06

NKB Regnskap
Malmøgt. 7 - 0566 Oslo
Tlf. 22 71 77 77

Nittedal Energiverk
Rådhuset - 1482 Nittedal
Tlf. 67 06 82 00

Dantherm AS
Pb. 4 - 3101 Tønsberg

Eid Energiverk
6770 Nordfjordeid
Tlf. 57 86 11 00

Ekra Gartneri
7083 Leinstrand
Tlf. 72 84 63 55

Fagerlund Handel
2880 Nord-Torpa
Tlf. 61 11 95 51

Elektroteam as
Industrivn. 1
1825 Tomter
Tlf. 69 92 25 53

El-Fag AS
2900 Fagernes - Tlf. 61 36 08 33

Fina forhandler Arild Pedersen
Øvre Bakkerud - 3410 Sylling
Tlf. 32 85 61 95

Odd Håvelsrud & Co.
Hyggenvn. - 3442 Hyggen
Tlf. 31 28 55 15

Eidsberg kommune
Helse- og Sosialetaten
HAREID SYKEHJEM
6060 Hareid - tlf. 70 09 44 70

Kongsberg Boligbyggelag
Storgt. 8 - 3600 Kongsberg

Frog-Trio Sveis as
3500 Hønefoss - tlf. 32 13 12 25

Alfred Berge as
Elvevn. 4 - 1360 Nesbru
Tlf. 66 84 54 92

Nedre Eiker kommune
Pleie- og Omsorgsetaten - område 5
3050 Mjøndalen - tlf. 32 87 66 80

Lier kommune
Avd. for funksjonshemmede
P.b. 205 - 3401 Lier - tlf. 32 22 20 10

Brekke Industrier as
7083 Leinstrand
Tlf. 72 87 12 55

Luster kommune
5820 Gaupne - tlf. 57 68 12 11

Alf Burås
Stortingsgt. 30 - 0161 Oslo
Tlf. 22 83 33 80

Drammen kommune
Pleie og Omsorg
Nedre Storgt. 3
3015 Drammen
Tlf. 32 80 61 20

Arkitektene Biong
Sagvn. 21 Allmenn
0458 Oslo
Tlf. 22 38 03 34

Kongsberg kommune
Pleie og omsorg
Pb. 115, 3601 Kongsberg
Tlf. 32 80 61 20

Børge Undheim
4342 Undheim - tlf. 51 48 43 55

Kongsberg Simulation and Training
Banevn. 32 - 3600 Kongsberg
Tlf. 32 73 57 66

Antons BAKERI AS
Nedre Eikervn. 47
3045 Drammen

GRONG Bilservice as
7870 GRONG • Tlf. 74 33 11 40 - 74 33 11 91

Adv. Paul og Harald Røer
Heyerdalsgt. 1 - 0160 Oslo
Tlf. 22 41 05 23

Nipro
Nipro Bjørkelangen as
Servicevn. 4 - 1940 Bjørkelangen

Gilje Trevarefabrikk
4335 Dirdal - tlf. 51 61 14 00

Bull
Pb. 6144, 0602 Oslo
Tlf. 22 57 56 00

Samskipnadens Ferieleiligheter
Pb. 2053 Posebyen
4602 Kristiansand
Tlf. 38 02 16 44

nitas
NITAS
Runnivn. - 23150 Årnes - tlf. 63 90 02 77

EL-TEAM AS
3330 Skotselv - tlf. 32 75 65 77

HVEM ØNSKER IKKE Å VÆRE OPPDATERT?

RAPPORT KAN BIDRA:

- *Har aktuelt fagstoff – også knyttet til ansvarsreformen!*
- *Bringer reportasjer fra inn- og utland!*
- *Presenterer frivillige aktiviteter fra nærmiljø og lokal samfunn!*

TEGN ABONNEMENT NÅ OG DU FÅR GODT STOFF FOR EN RIMLIG PRIS.

Årsabonnement koster bare 125 kroner!

Ja takk,
jeg ønsker abonnement på
RAPPORT

PORTO

Navn: _____

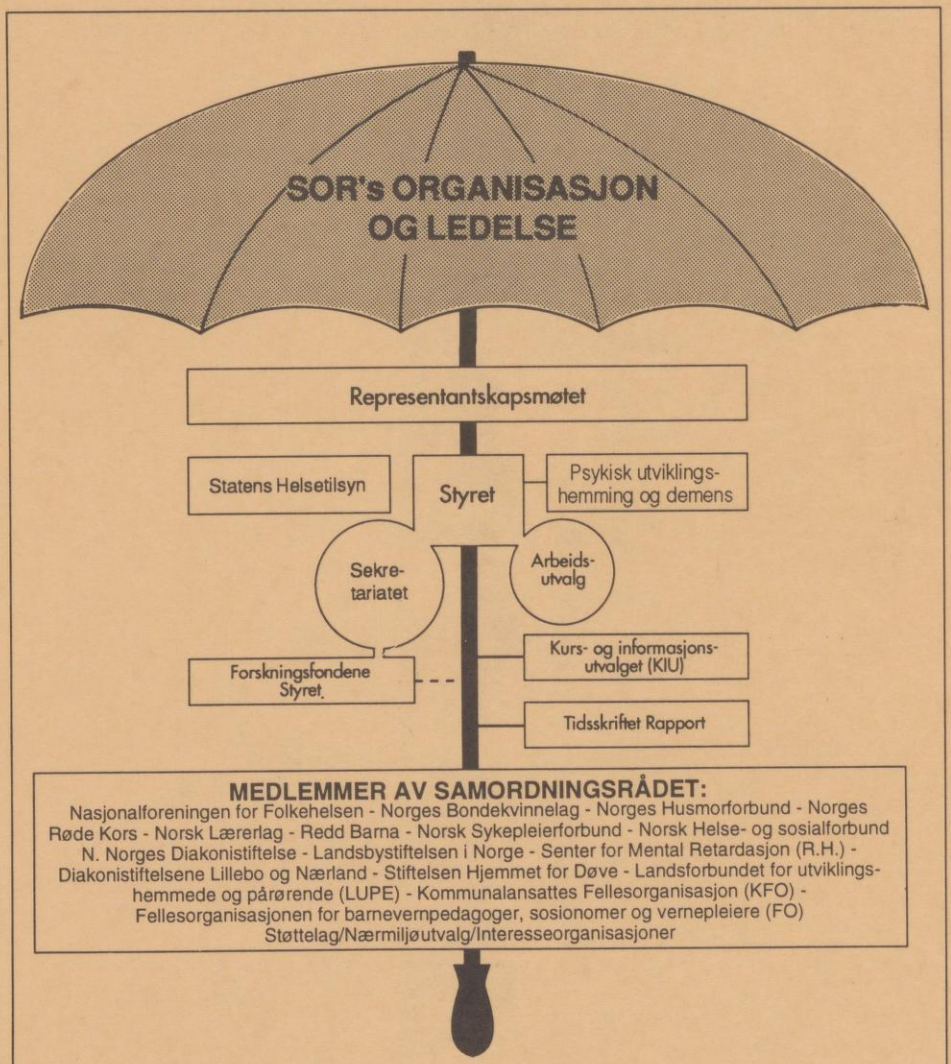
Adr.: _____

P.nr./sted: _____

RAPPORT
SOR sekretariat
Hamreheia 17
4631 KRISTIANSAND

C

Retur:
SOR's sekretariat
Tormod Mjaaseth,
Hamreheia 17
4631 Kristiansand S.

Holmestrand Handelstrykkeri as - Tlf. 33 05 12 71 - Fax 33 05 28 94